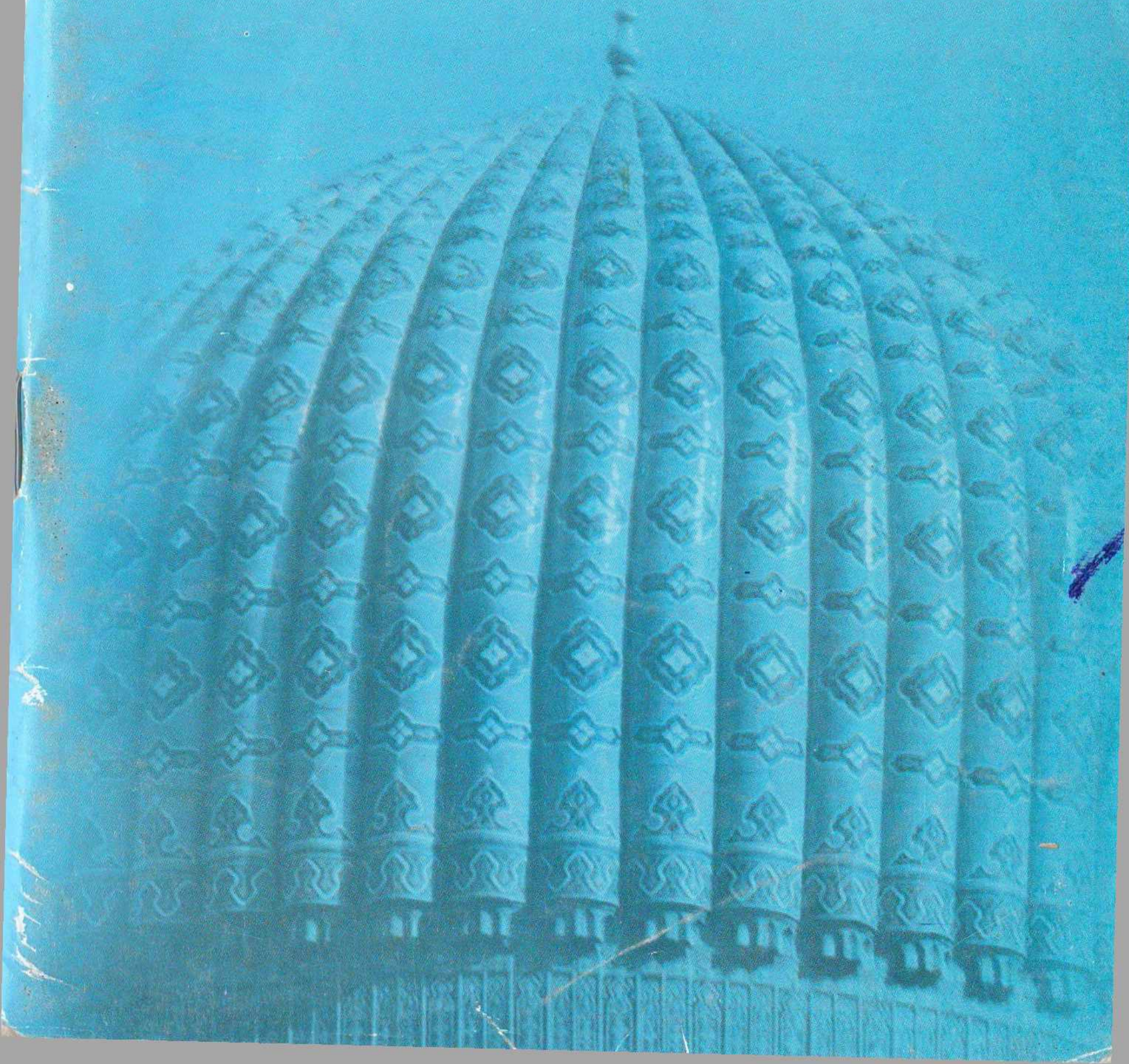

Ш.Воҳидов, Р.Холлиқова

Марказий Осиёдаги давлат
бошқаруви тарихидан

Ўзбекистон Республикаси Олий ва
Ўрта махсус таълим вазирлиги
Абу Райҳон Беруний номидаги Тошкент
давлат техника университети

ШОДМОН ВОҲИДОВ, РАҲБАР ХОЛИҚОВА

Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан (XIX-XX аср бошлари)

Тошкент

«Янги аср авлоди»

2006

Мазкур рисолада XIX аср-XX асрнинг бошларида мавжуд бўлган давлатларнинг маъмурий тизими, Қўқон, Бухоро ва Хива хонлигидаги унвон ва мансаблар, улар эгаларининг вазифалари тадқиқ этилган ва манбалардан маълумот келтирилган. Асар қўлланма сифатида тарихчилар, ҳуқуқшунослар ва сиёсатшуносларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

З. ЧОРИЕВ,

тарих фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Б. АМИНОВ, Ҳ. АБДУНАЗАРОВ, М. ИНАТОВ

© Шодмон Воҳидов. Раҳбар Холиқова. «Ўрта Осиё хонликлари дала-
лат бошқарви тарихидан»(XXI - XX аср бошлари). 2006 й.

© «Янги аср авлоди», 2006.

КИРИШ

Кейинги пайтларда тарихимизнинг давлат, маъмурий идора ва маҳаллий бошқарув тизими ҳамда унинг турли жиҳатларига қизиқиш ҳамда уларни ҳар томонлама ўрганишга жиддий эътибор берилаяпти. Илмий доирага жалб қилинмаган ёзма манбалар, маълумотларнинг борган сари у ёки бу даражада тадқиқ этилиши муносабати билан юқорида қайд этилган соҳаларни қайта кўриб чиқишга этиёж сезиляпти. Марказий Осиёда марказий аппарат анъанавийликка асосланган ва ўтмишдаги идоравийлик усулларини намунаси сифатида ҳам намоён бўлади. Буни биз ўрта аср исломий жамиятларидаги айрим унсурларнинг амирликлар ва хонликларга ўтиши билан алоқадорлиги мисолида кўришимиз мумкин. қадимий подшоҳликлар, империялар билан ўзаро маданий мулоқотда бўлган араб дунёси таъсирида Хуросон, Хоразм, Моварауннаҳр ва уларга қўшни ҳудудларда ҳалифаликнинг сиёсий унсурлари мустаҳкам жой топа олди. Сомонийлар, қорахонийлар, хоразмшоҳлар сулолалари юртимиздаги муҳим мусулмон сиёсий ташкилотлари саналиб, баъзи бир фарқларга қарамай аббосийлар халифалигининг намунаси сифатида мозийда ўз изини қолдира олди. Ҳатто ғайридинлардан бўлган ва юртимизни истило қилиб, уни ўз тасарруфига киритган мўғуллар Чиғатой улуси даврида собитликка эга исломий тузумни ўз идоравий усулларига жорий этишдан ўзга йўл топа олмади. Кейинги босқичда Амир Темур ва унинг ноёб истеъдоди туфайли чингизийлар ва халифалик бошқаруви асосидаги янги ҳарбий сиёсий давлат юзага келди ва бу қобилият соҳибининг саъй ҳаракатлари темурийлар ўйғониш даврига асос бўлди. Туронлик авлодлари учун у барчага намуна бўладиган бошқарув тизимини қолдириб кетди. Маъмурий бошқарувчилик ҳинд ерларига ҳам унинг эвараси Заҳириддин Муҳаммад Бобур орқали кириб мазкур тупроқда мустаҳкам тизимни таъминлади. Сулолалар ўзларини тахтда мустаҳкам туришларини легитимация қилишда келиб чиқишларини Чингизхонга (Шайбонийлар, Аштархонийлар, Хива хонлари) Амир Темурга (Қўқон хонла-

ри), бошқа генеалогик тармоқ орқали Пайғамбарга ёки халифа Алига боғлашга ярим афсона ва қисман ҳақиқат излашлари билан бир қаторда рутбалар иерархияси ҳам уларга тақлид қилиш йўлидан борди. Саййид, хожа, амир, хон, бек авлодлари диний ва дунёвий меросхўрлар саналган, ижтимоий ҳаётда эса уларга мустаҳкам жой ва мартаба таъминланган. Насл-насабига қонуний тус бериш ҳозирги вақтда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ва бу исбот талаб қиладиган, алоҳида тадқиқот олиб боришга ундайдиган соҳа.

Тарихчи мутахассислар, бошқа ижтимоий фан ходимлари, талабалар ва ўқитувчилар учун мўлжаллаб ёзилган ушбу рисолада асосан давлатчилик тизимидаги мартабалар ҳақида маълумотлар сўнгги тадқиқот натижалари негизида ҳавола қилинган. Унинг хронологик даври XVIII аср бошлари, XIX аср охири ва XX аср бошларига қадар вақтни қамраб олади. Марказий Осиё учун сўнгги ўрта асрлар даври номи билан тарихга кирган мазкур босқичда бу ҳудудда Бухоро амирлиги, Қўқон хонлиги ва Хива хонликлари йирик давлат бирлашмалари сифатида мавжуд эди. Уларда юқорида қайд қилганимиздек бошқарув анъаналари яхши сақланиб қолган ва давлатчиликнинг эски тизими мустаҳкам бўлган. Қўқон ва Хива хонликларини хон унвонли ҳукмдорлар бошқарса, Бухоро амирлигини амир идора қилган. Улар бошқарув тизимида бир-биридан фарқ қилувчи айрим бир унвонлар ва мансабларни ҳисобга олмаганда таркибий тузилиши якин ўхшашлиги билан характерланади. Ислом жамиятида омма ва хосса масалаларини очишда рутба, унвон, амал ва мансабларни ўрганиш, уларнинг ижтимоий негзларини очишда ҳам муҳим мавқе касб этади. Марказий Осиёнинг сўнгги ўрта аср жамияти организми, шакл-шамойили ундаги бошқарув тизимида ҳар томонлама ўрганиш билан бевосита боғликлигини назарда тутадиган бўлсак юқоридаги масалаларга эътибор қаратиш лозимдир. Маъмурий тизимга кўз югуртириш жараёнида ижтимоий ҳаётнинг ранг-баранглиги қаторида унинг мураккаблиги, бир-бирига чирмашиб кетганлиги, ижобий ва салбий жиҳатлари ҳақида тасаввур ҳосил бўлади. Муҳими эса давлат бошқаруви тизимидаги турли мансаблар, уларга қандай йўл билан эришилганлиги, айрим унвонларнинг шаклланиши ва пайдо бўлиши, идора тизимида мартабаларнинг ўрни ва мавқеини билиб олиш мумкин. Рисолада мартабалар номлари, уларнинг луғавий маъноларига алоҳида диққат қаратилган ҳамма қайси тилга мансуб-

лигига ҳам тўхталган. Хуллас бу асар Ўзбекистон тарихини давлатчилик билан боғлиқ муаммоларини очишда, бу соҳани янги маълумотлар билан бойитишда, мутолаа қилувчиларни эса бу соҳада янги тасаввур қилдиради деган умиддамиз.

Талабалар ва айниқса тарих ва ҳуқуқ соҳаларида таълим олаётганлар учун Ўзбекистон ҳудудларида ўтмишда бўлган давлатларнинг рамзи, қудрат белгилари, маъмурий тизими, бошқарув тартиби, ўша даврларда жорий этилган унвон ва амаллар ҳақидаги маълумотлар жуда муҳимдир.

Ушбу рисолада ўрганилаётган давр ва мавзулар бўйича мавжуд илмий адабиётлардан ташқари ёзма манбаларнинг маълумотлари тадқиқот доирасига жалб этилган. Жумладан, Қўқон тарихнавислари асарлари, Бухоро тарихнавислари намоёндаларининг маълумотлари ҳамда Хоразм муаррих ва таржимонларининг асарларидан фойдаландик. Тадқиқотда Ўзбекистон ва Россиядаги архивларнинг маълумотлари ҳам жалб этилган. Муаллифлар китобнинг нашрига яқиндан ёрдам берган масъул муҳаррир ва тақризчиларга миннатдорчилик билдирадилар.

**Шодмон Воҳидов,
Раҳбар Холиқова**

ҚЎҚОН ХОНЛИГИДАГИ УНВОН ВА МАНСАБЛАР

Қўқон хонлиги XVIII асрнинг бошларида бўлиниб кетган аштархонийлар салтанатига қарашли бир ҳудудда ташкил топиб, 1876 йилнинг февраль ойигача мавжуд эди. Бу давлат XVIII-XIX асрларда Туркистоннинг тарихий-сиёсий, хўжалик ва маданий ҳаётида катта ўрин тутган.

Қўқон хонлигининг асосчиси минг қабиласининг бошлиғи Шоҳруҳбий (вафоти 1721 йил) ҳисобланади. Хонликда Бухоро амирлигига ўхшаб Амир Темур даврида шакллланган давлат бошқарув тартиби ва тузуми мавжуд эди. Қўқон хонлигида жорий қилинган ҳар хил унвон ва мансаблар, вазифа ва мартабалар ҳамда амалларни ўрганиш давлатчилик тарихини ўрганишда катта аҳамият касб этади.

Маълумки, Туркистон давлат бошқарув тартибининг тарихи қадимий замонларга бориб тақалади. Шарқ давлатчилиги тузуми Аҳмонийлар давридан (эрамиздан олдинги 6-5 асрлар) бошлаб то соҳибқирон Амир Темур давригача муайян бир тартибда бўлиб келди. Амир Темур даврида давлат бошқаруви аниқ бир низом асосида ўрнатилган эди. Кейинчалик бу низом давр ва замона тақозосига кўра баъзи ўзгаришларга учраб, XX аср бошларигача яшади.

Туркистон давлатида жорий бўлган вазифа, унвонлар ва, мансаблар, улар соҳибларининг вазифалари ҳақидаги баъзи маълумотлар олимлардан А. Кун, Ч. Валихонов, В. В. Бартольд, А. Семёнов, Б. Аҳмедов, Б. А. Вильданова, А. Л. Троицкая, Р. Набиев асарларида учрайди. Булар ичида Б. Аҳмедовнинг «Мулоқот» мажалласида эълон қилинган «Амир Темурнинг давлатни идора қилиш сиёсати» мақоласи¹ жуда ҳам долзарб ва қийматлидир.

¹ Аҳмедов Б. Амир Темурнинг давлатни идора қилиш сиёсати // Мулоқот. 1994, №3-4, №5-6. Яна қар. Вохидов Ш. О медитарности Кокандской историографии (Казахи и Кокандское ханство). // International Journal of Central Asian Studies. - Seoul, Volume 6, 2001. p. 48-55.

Марказий Осиё давлатларининг «тарихини ўрганиш тарихчи ва ҳуқуқшунос олимлар олдида турган муҳим ва асло кечиктириб бўлмайдиган вазифадир, чунки бундай илмий изланишларнинг илмий ва назарий аҳамияти бениҳоя каттадир», деб ёзади Бўрибой Аҳмедов².

Шу каби мулоҳазаларга таяниб ва ўнлаб маҳаллий тарихчиларнинг XIX асрда ёзиб қолдирилган тарихий асарларининг маълумотлари асосида бизни қизиқтираётган масалаларни ёритиш йўли бугунги кунга келиб юзага келди. Айни пайтда Қўқон тарихига оид адабиётлар сони элликдан ошди, аммо улардаги муҳим маълумотлар илмий изланишлар доирасига тўлиқ жалб этилмаган. Бу маълумотлар тарқоқ ҳолда бўлишига қарамай муайян бир тадқиқотни талаб қилади..

Қўқон хонлигидаги унвон, мансаб ва амаллар ҳақида маҳаллий муаллифлардан «Туркистон вилоятининг газети» муҳаррири Мулло Олим Маҳдум Ҳожи «Тарихи Туркистон» номли асарида³ тўхталиб ўтган. У хонликдаги амалдорларни 24 даражага бўлиб, бу ҳақда қуйидагиларни ёзади:

«Хўқанд хонликлари асрида жорий бўлиб турган ҳар хил мансаблар, чунончи: **Мингбоши ва Амирилашкарлик** мансаби. Бу мансаб военный министрлик қаторида бўлуб, ондин бошқа ҳукуматнинг ҳамма ишига мувоҳафизаси, чунончи, хорижий ишларига тамом дахли бўладур.

Иккинчи **Қўшбегилик** мансаби. Бу мансабдаги одамлар доимо хон ҳузурида маслаҳатчи қаторида туриб ва ёки бирор катта шаҳарга ҳокими билестиқлол насиб қиладур.

Учинчи **Парвоначи**. Бу мансабдаги зот ҳам қўшбеги лавозимини адо қиладур.

Тўртинчи **Шифовул**. Бу одам вазири илмиядек бўлуб, қози, мударрис, аълам, шайх ул-машойихлар онинг кўрсатгани бўйича **тайин қилиниб**, буларнинг тафтишлари ҳам анга оиддир.

Бешинчи **Ҳудайчи** (удайчи-аслида, ҳидоячи). Бу зот хонга адютант ҳукмида бўлуб, хонга махсус бериладургон аризага ва бўлак ишларга восита бўладур.

Олтинчи **Тунқатор**. Бу мансабдаги одам хоннинг махсус ётадургон жойига посбондек, кечаси доимо ухламай, хоннинг амрига мунтазир бўлуб турадур.

² Қар. // **Мудожот**, 1994, № 3-4, 37 бет.

³ Мулло Олим Маҳдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. - Т.: Туркистон Генерал Губернаторлиги нашриёти, 1915, 164, 165 бетлар.

Еттинчи **Ноиб**. Тамоми сарбозлар анинг ихтиёрида бўладур.

Саккизинчи **Оталиқ**.

Тўққизинчи **Додхоҳ**.

Ўнинчи **Меҳтарбоши**.

Ўн биринчи **Шарбатдор**.

Ўн иккинчи **Дастурхончи**.

Ўн учинчи **Хазиначи**.

Ўн тўртинчи **Маҳрамбоши**.

Ўн бешинчи **Эшикоғабоши**.

Ўн олтинчи **Понсадбоши**.

Ўн еттинчи **Тўқсабо**.

Ўн саккизинчи **Девонбеги**.

Ўн тўққизинчи **Мирзабоши**.

Йигирманчи **Саркор**.

Йигирма биринчи **Мирохурбоши**.

Йигирма иккинчи **Юзбоши**.

Йигирма учинчи **Бековулбоши**.

Йигирма тўртинчи **Даҳбоши**.

Ушбу мансабдорларнинг ҳеч қаюларида муқаррар вазифа бўлмай, қушбеги (парвоначи) ларга бирор катта шаҳар ва андин кичикларга қишлоқ ва ё бирор ариғ бериб, бошқа мансабдорларга подшоҳликдин от, либос, аслаҳа, бир йилда икки-уч маротаба ғалла, сарупо берар эдилар. Мундин бошқа бир неча майда мансаблар ҳам бўлур эди. илмия ва ҳуқуқ мансабларидан қози ул-қузот, қозийи калон, қозийи аскар, қозийи махсус, аълам, муфтий, мударрис. Буларнинг ҳар қаюларининг ўзларига махсус лавозимлари бўладур. Яна шайх ул-ислом, шайх ул-машойих мансаблари ҳам бор эди»⁴.

Мулло Олимнинг бу қайдларида маълум зиддиятлар учрашидан қатъи назар, бу масалага бағишланган биринчи изланишлардан бўлди. У мавжуд мансаб ва унвонларини тасниф қилиб, уларни даражабандлик қилиб, тартибга туширган.

Қўқон хонлигида унвон ва мансаблар уларнинг ижрочиларининг вазифалари ва мартабаларига қараб ҳарбий, ҳарбий-маъмурий, саройнинг унвон ва мансаблари, маъмурий вазифаларига ҳамда диний ва диний қозихона амалларига бўлинар эди.

⁴ Мулло Олим Маҳдум Ҳожи, Тарихи Туркистон, 164, 165 - бетлар.

Хонликда энг олий ва марказий унвон «Хон» (қоон – муғулча сўз) унвони бўлиб, унинг ҳукумати чекланмаган. Фармон бериш ва унинг бажарилишини назорат этиш салоҳиятлари унинг қўлида эди. Минг қабиласидан бўлмиш ҳокимлар Шаҳ-рисабз, Ургут, Моғиён, Урметан вилоятлари ва бекликларида ҳам ҳукм сурганлар. Олимхон давригача (1798 й.) Минг қабиласидан раҳбарларининг унвони «бий» эди. Олимхон 1805 йили биринчи бўлиб ўзини расман «хон» деб эълон қилди. Умархон (1810-1822 й.) ўзини 1818 йили «амир ал-муъминин» Муҳаммад Алихон эса 1822 яна «хон» унвонида тахтга кўтарилди. Хон авлодларини хонзода, амирзода, мирзода, шаҳзода, тўра деб айтардилар. Хонликдаги давлат низоми мутлақ яқка-ҳокимлик бўлиб, фақат маълум тарихий даврларда унинг салоҳияти ва қудрати чеклаб қўйилган эди. Бундай ҳол Мусулмонқулининг мингбоши ва оталиқ бўлган даврида (Худоёрхон замонида, 1844-1852 йиллар), Алиқулининг амирлашкарлик ва вазирлик даврида (Султон Саидхон хон бўлган вақти, 1863-1865 йиллар), рўй берган. Хоннинг кучи ва қудрати маълум иқтисодий асосларга ва ижтимоий гуруҳларга таянарди. Хон энг катта мулкдор сифатида хонликдаги ҳамма ер, сув, қўриқ ерлар, қўлу анҳорларга эгалик қилиб, улардан закот, хирож, танобона ва бошқа солиқлар шаклида даромад олиб, хазинасини тўлдирарди. Шунинг ҳисобидан ҳамда бошқа солиқлардан у ўзининг саройи, қўшини ва маъмурият амалдорларини тутарди.

Қўқон хонлиги асосан Олимхон, Умархон, ва Муҳаммад Алихон даврларида (1798-1842 йиллари) анча барқарор ва тинч ривожланган. Лекин XIX асрнинг ўрталарига келиб бу давлат таназулга дуч кела бошлади. Бу таназулнинг асосий сабаблари сифатида ўтроқ халқ (раоё) ва кўчманчи аҳоли (бароё ўртасидаги қарама-қаршиликларни, ўзаро низо ва урушларни, хон тахти учун олиб борилган жангларни, Бухоро амири билан ўртадаги низо ва душманликлар, муҳорибларни кўрсата бўлади. Булар натижасида хўжалик ҳаётида пасайиб, ижтимоий тарқоқлик бошланди, давлат тўла маънода инқирозга дуч келиб, заиф бўлди. Охир оқибат Қўқон мамлакати Россия империяси томонидан босиб олинди.

Хон мутлақ ҳоким сифатида сарой-ўрдасига соҳиб бўлиб, қуйидаги унвон ва мансаблар жорий этилган эди:

I. ҲАРБИЙ ВА ҲАРБИЙ-МАЪМУРИЙ УНВОН ВА МАНСАБЛАР

1. Амир ул-умаро(ар.) амирлар амири. Қўқон хонлигида Алиқули Ҳасанбий ўғли Султон Саъидхон томонидан расман амир ул-умаро мансабига кўтариб амирлашкар ҳам этиб тайинланди. Алиқули тарихда шу охириги ҳарбий унвони билан қолган. Ҳижрий 1280 йили сафар ойи, 1863 июль-августиди Қўқон хони Алиқули номига ёрлиқ бериб, унга «амир ул-умаро» мансабини бериб, унинг ваколатларини белгилайди. Ёрлиқда жумладан шундай ёзилган: «... чун зоҳирий ва маънавий аҳволнинг эгаси амири соҳиб ул-фикр ва тадбир Мулло Алиқули лутфу шафқат ва қаҳру газаб кўзини дўсту душманларига очибдур, шунинг учун унинг чексиз шоҳона марҳаматимизга сазовор этиб «амир ул-умаро» мансабига мансуб этиб сарафроз ва аржуманд этдик. Тамоми уламо, фузало ва сайидлар, фуқаро ва раъиятнинг ҳаммалари машороалайҳ (Алиқули) ни «амири нофиз -ул-ҳукм би-л-истиқлол» (ҳукм чиқаришда мустақил амир) деб билиб, унинг мадҳи ва ҳурмати, эъзозлаш ва эҳтиромида қилгача гафлат ва ғофилликда қолмасинлар. Салтанат ва кишварситонликдек муҳим ишларини, яъни қўшин ва аскарларни жиҳозлаш, ҳокимлар ва аксар амалдорларни амалга қўйиш ва олиш, кўча кўйларни тартибга келтириш, фасодчи ва бузғунчи кишиларнинг қатли, жазоси ва шунга ўхшаган ишларни соҳиб амр ва тафаккур бўлган амир (Алиқули) га бердик. Ҳеч бир киши бир қарич ҳам унинг ҳукму фармойишидан чиқмасин, унинг ҳар бир ва ҳар қандай фармонини бажариши лозим ва итоат этиши вожиб деб билсинлар. Унинг ному насабини амру фармонларда «амир» сифатисиз зикр қилмасинлар...»⁵

Ҳужжатдан маълум бўладики, Султон Саъидхон ўз ҳомийси Алиқулига (муайян кучлар тазйиқи ҳам бу ерда мустасно эмас) кенг ваколатларни берган ва амир ул-умаро хондан кейин энг юқори мансаб ҳисобланган.

2. Амирлашкар (ф-т.). Бу мансабда юқорида кўрганимиздек Алиқули тайинланган эди (1862 йилда). Қўқон хонлигида мин-

⁵ Ҳужжатнинг тўла матнига қар. Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азийи, Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Ш. Воҳидов, Д. Сангирова. – Т.: Маънавият, 108-109 б.

гбоши ҳарбий унвонининг вазифалари, даражаси амирлашкарликка тенг бўлган.

3. Мингбоши (м-т)-муғуллар истилоси давридан мавжуд (уларда: тимчи), минг нафар аскарнинг бошлиғи. Маъмур сифатида минг нафар отлиқ аскар берадиган мулкнинг ҳокими. Ҳарбий юришлар вақтида қўшинни бошқариб, лашкарбоши унвонини оларди. Бу унвоннинг эгаси вазирликка даъво қиларди. Қўқон хонлигида мингбоши амали Шералихон даврида (1842-1844 йй.) юқори даражадаги вазифага айланиб кетган. Машҳур мингбошилар Муҳаммад Юсуф, Шодибой, Мусулмонқули қипчоқ, Муҳаммад Диёр, Мулло Холбек, Мирзо Аҳмад, Ниёз Муҳаммад, Алиқули, Абдураҳмон Мусулмонқули ўғли ва бошқалар бўлганлар.

4. Ботирбоши (м-т) ботир ва баҳодирлар бошлиғи. Беш юз нафардан кўп даста ёки тўпга бошчилик қиларди. Вилоятларда ботирбоши ҳарбий ва қўшин ишларига масъул эди. Ботирбоши баъзан қурилиш ҳамда суғориш (ариқ қазиш) ишларига ҳам бошчилик қилган. Хонликдаги Улуғ наҳр ариғи Отабек ботирбоши саркорлиги остида амалга оширилган эди.

5. Қўшбеги (м.-т.)-ҳарбий қўшиннинг бошлиғи. Юриш ва жанг вақтларида берилиб, унинг эгаси мингбошилик унвонини олишга даъво қиларди. (Бухорода энг олий мансабдор шахслардан ҳисобланарди). Қўшбеги мансабига кўтарилган зот алоҳида вилоятга ҳам ҳоким бўлиши мумкин бўлган. Умархон даврида Ражаб қўшбеги, Муҳаммад Алихон замонида Муҳаммад Шариф қўшбеги (мингбоши), Мирзо Аҳмад қўшбеги (кейинчалик мингбоши мансабига кўтарилган) маълум ўрин эгаллаганлар.

6. Воли (ноиб-муовин, ар.)-вилоят ва туманларда хоннинг ўринбосари. Вилоятларда лашкар унга итоат этарди ва у вилоятнинг ҳарбий ва маъмурий ишларига бошчилик қиларди.

7. Қалъабон, баъзан кутвол (ар.-ф.)-Қўқон хонлигининг чегаралари жойлашган қалъа ва истеҳкомларнинг ҳокими бўлиб, шу туманларнинг ҳарбий-маъмурий, хирож ва бож олиш ишларига, чегарани муҳофаза қилиш ишларига жавоб беради. Ҳарбий мақсадга кўра, қалъабон вазифасига додхоҳдан қушбегигача бўлган шахслар тайинланарди. Лекин маҳаллий манбалар маълумотига қараганда, баъзан хон номақбул кишини ўзидан четлатиш учун ҳам узоқдаги қалъаларга уларни ҳоким қилиб юборарди. Қаноат оталиқ (1862 й. ўлдирилган) Маллахон даврида Туркистон ўлкасида шундай сургунда бўлиб қайтган эди.

8. Қўрбоши (м-т.)-қўрхона, яъни, қурол-аслаҳа, яроқ, тўп ясаш ишхоналарининг бошлиғи. Хон ва мингбошига итоат қиларди. Худоёрхон сўнгги хонлик даврида (1866-1875 йиллар) қўрбоши қўрхона, милтиқхона, тўпхона (ишхонаи тўпхона) ларга бошчилик қилиб, хомашё топиб келишдан тортиб, то тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва уларни хон қарорига биноан тарқатиб бериш жараёнигача жавобгар эди. Масалан, Бахти Муҳаммад қўрбоши бошчилигида оврупча қуроллар (милтиқи фаранги), тўплар, жазоиллар ва уларнинг ўқлари, ўқ қутилари (жилдсандиқи тўп ва тиркаш), тўп ароблари ва қурол аслаҳаларнинг эҳтиёт қисмлари ишлаб чиқиларди.

9. Ёвар (ф.)-соқчиларнинг бошлиғи. Дастаси юз нафар аскардан иборат эди. Ёвар ўз дастаси ёки тубининг ҳисоб-китоби, йиллик харажатини аскарлари учун хазинадан олиб берарди. Ёварлар хон девонининг ҳужжатларида ғаллагир (ғалла олувчи), жавгир (буғдой олувчи) ва сарпо олувчи сифатида қайд этилган. Баъзан ёвар бирор ариқ (жўй) ёки анҳорга ҳам соҳиб бўлиб, хизмати учун «миробона» ҳақ олган. Баъзи ҳужжатларда ёвар тўпчилар дастасининг бошлиғи ҳамда қурол ясовчилар устахонасининг сардори сифатида тасвирланган. Маҳаллий манбалардан «Тарихи Алиқули амирлашкар» асарида Хайр Муҳаммад ёвар амирлашкарнинг шахсий дастасининг бошлиғи сифатида тилга олинган.

10. Тўпчибоши (т.ф.)-тўпчилар бошлиғи.

11. Тўқсабо (т.)-ўзларининг туғига эга бўлган ҳарбий дастасининг бошлиғи (Бухоро VII даражали мансабдор).

12. Понсадбоши (ф.т.)-беш юз нафар аскардан иборат гуруҳини раҳбари.

13. Юзбоши (т.)-юз кишилик дастасининг бошлиғи.

14. Панжоҳбоши (элликбоши; «элбоши» эмас) (ф.т)-эллик нафарлик ҳарбий тубнинг сардори.

15. Даҳбоши (ўнбоши)-(ф.т.)-ўн нафарлик жангий дастасининг сардори.

16. Қоравулбеги (м-т)-соқчилар ва қоравулларн бошлиғи.

Ҳарбийлар қаторига аскар, сарбоз, нўкар, сипоҳи, мерган, маҳрам, (мулозим маъносида), ботур, жазоилчи, тўпчи, занбарчи, (тўпчи ва жазоилчининг ёрдамчиси), қўрчи, қоравул (соқчи) кирадилар. Қўшинда яна ноғорачилар, сурнайчи, дафчи (катта ноғораларни чалувчи), қўс ва духулчилар, туғчи (байроқбардор) ҳам хизмат қиладилар.

Бу унвонлар ўртасида мингбошидан понсадбошигача оли. унвонлар ҳисобланарди; юзбошидан қоравулбегигача ўрта унвонли мансабли, қолганлари паст унвонлар ҳисобланарди. Ҳарбийлар ўртасида элликбошидан мингбошигача лавозимдаги амалдорлар хизматларига мулозимларни оладилар. Понсадбошидан юқори лавозимдаги ҳарбийларга яна мирзо ва мунши ҳам хизмат қиларди.

Маълумотларга қараганда, бу унвонлар соҳиблари саройдан йилига қуйидаги миқдорда маош олганлар.

Юзбоши йилига 80 пуд⁶ буғдой, 240 пуд жўхори (отлари учун), кимхоб чопон, салла, тўшак (ёки 3 тилло), этик, пўстин, тўн, чакмон, 2 қўй, чепрак, чой, (икки қадоқ⁷), оқ чой ва ҳар ойи 1 тиллою 4 танга пул, яъни, бир йилда жами 36 тиллога тенг маош оларди.

Қўрбоши 400 танга, қоравулбеги 200 танга, қушбеги 1500 танга, тўқсабо 300 танга, қурчи 70 танга ва баҳодурлар 20 ботмон (1 ботмон-7,8 пуд.- муал.) буғдой билан 50 танга йиллик маош олардилар.

Ҳарбийларга хизматлари эвазига хон томонидан муайян мулк (ер, ариқ ёки анҳор) бериларди. Бундай мулк «танхо» бўлиб, мулкдор «танходор» номини оларди. Танходорлик ҳуқуқи муаян муддатга берилиб, бир умрга ҳам берилиши ҳам мумкин эди. «Танхо» тўғридан-тўғри мерос қолмасди. Танходорнинг ўғли-вориси отасининг вазифасига ўтсагина бу мулк ўғлига ўтарди. Баъзан муайян мулкнинг ер, ариқ, анҳор, қишлоқ хирожи ёки танобона солиги ҳарбий кишига хизмати эвазига бериларди. Бу мулкнинг шакли «тархон» бўлиб, эгаси шу солиқларни оларди. Ҳарбийларда ўз шахсий мулклари бўлса, хизматлари эвазига улар солиқ тўлашлардан озод этиларди. Муайян мулкдан хирож олиш ҳуқуқи (муайян муддат учун ҳам) тархон ёки вақф шаклида ҳарбийлар ва руҳонийларга берилган. Худоёрхон даврида мулкни «урғу» (мусодара) қилиш йўли ҳам қўлланиб хазина тўлатиб турилган. Бирор бир айб билан, ҳатто кучли саркардалар, қабила-ларнинг ашрофлари ва қўшин амирларининг мол-мулклари ҳам мусодара қилиниб, ўзларига жазо бериларди.

⁶ Пуд – 1 пуд 16 килограммга тенг оғирлик.

⁷ Қадоқ – оғирлик улчови.

Булардан ташқари, ҳарбий юришлар натижасида қўлга кири-тиладиган ўлжа ҳарбийларнинг қўшимча даромадлари ҳисобланарди. Бундай йўл билан тўпланган мол-мулк юриш қатнашчилари ўртасида тенг тақсимланарди.

1842 йил Бухоро фақиҳлари берган фатво асосида Фарғона замини талон-тарож бўлганини Аваз Муҳаммад Аттор махсус қайд қилган эди. Агарда Бухоро амирларидан фақат амир Музаффарнинг Қўқонга қарши юришларини ҳисобга олсак ҳам, бу уруш натижасида эгалланган «ўлжа»ларнинг миқдорини аниқлаш қийин бўлади⁸.

Олимхон даврида 1809 йили Тошкентга юриш қилинди ва хон фармони билан Қўқон лашкари Чимкент ва Сайрамга за-кот олишга юборилди. Лекин Олимхон бу юришдан келган бой «ўлжа» га бир ўзи соҳиблик қилмоқчи эди, лашкар норизо бўлиб, ундан юз ўгирди ва амир Умархон тарафига ўтиб олди⁹. Қўқон хонлиги билан Бухоро ўртасида жойлашган Жиззах, Ўратепа икки тарафдан ҳам ҳарбий юришларнинг доимий нишони-га айланиб қолган эдилар. Биргина Амир Умархон дав-рида Ўратепага қарши «ўлжа» нияти учун 16 марта қўшин тор-тилгани манбалардан маълум.

II. САРОЙ УНВОН ВА МАНСАБЛАРИ

Олий даражадаги унвон ва мансаблар: оталиқ, бекларбеги, бий, девонбеги, хазиначи, иноқ, эшикоғаси, парвоначи, додхоҳ, дастурхончи, саркор, шарбатдор, офтобачи, қоравулбеги (сарой-да), тунқатор, қўшбеги.

Ўрта даражали унвонлар ва амаллар: китобдор, рисолачи, баковул, мирзабоши, сармунши, меҳтари закотхона, мирохур, шиғовул.

Паст даражадаги мансаблар: саломоғаси, мирзо, файзи, мун-ши, сурнайчи, карнайчи, дафчи, човқувчи, жарчи (боши), шотир, зинбардор (эгарчи), жиловдор.

⁸ Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий. Тарихий жаҳоннамои. 2-чи жилд. // Қўлёзма, Ўз. ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти (кейинчалик Ўз ФА ШИ) хази-наси, №-9455, 331, ^аб varaқлар.

⁹ Фазлий Фарғоний. Умарнома. // Қўлёзма, Россия Фанлар Академияси Шарқшунослик ин-ститути Санкт-Петербург бўлими хазинаси, С 2467 рақамли, 296-вар.

Оталиқ (т.)-хон ёки хонзоданинг мураббийси, уларнинг ҳомийлари. Улар тарбият берган хонзода тахтга соҳиб бўлганидан сўнг ўзлари ҳам юқори мансаб ва амалларга соҳиб бўлар эдилар. Бухоро амирлигида ҳам энг олий унвон ҳисобланарди. Хоннинг рикоб (ўзанги) аҳлига кирарди. Оталиқлардан Мусулмонқули (тахминан 1792 йили туғилган бўлиб, 1852 йили ноябрь ойида қатл этилган), Алиқули (1830-31-1865 йиллари), Қаноатшоҳ оталиқ (1862 йили амир Музаффар томонидан қатл этилган) Қўқон хонлиги тарихида катта ўрин эгаллаганлар. Айникса, Мусулмонқули ва Алиқули оталиқлар даврида хон номидан олий ҳукумат соҳибни бўлиб қолиб, давлат бошқарув ишлари тўлиқ шу зотларнинг қўлларида эди.

Бекларбеги (т.-м.)-яъни, бекларнинг беги. Бу унвон хоннинг ворисига ёки баъзи вилоятнинг ҳокимига берилган. Бекларбегилардан Исфара ва Чорқўҳ ҳокими Сотиболди ва Тошканд ҳокими Лашкар бекларбегилар машҳур бўлган. Булардан Лашкар (қўшбеги) бекларбеги Тошкент ва Дашти қипчоқ мулкида 1810 йилдан 1842 йилгача ҳоким бўлиб, жуда оқил ва одил саналган. Мирзолигини унинг даврида бошлаган «Хулосот ул-аҳвол» асарининг муаллифи Абу Убайдулло Муҳаммад бини Султонхўжа (Эшонхўжа Қори Тошкандий) Лашкар бекларбегини самимият билан эслайди¹⁰.

Бий (т.)-туркий қабилаларнинг пешволари (Бухоро аморатида IX даражали мансабдор).

Девонбеги (ар.-т.)-хон девонининг сардори. (Бухорода XII даражали амалдор). Қўқон хонлиги вилоятларидан Тошкент ва Дашти қипчоқ мулкида ҳам девонбеги амали бўлган. Лашкар бекларбеги даврида бу ўлкада ҳатто икки нафар-Ҳаким девонбеги ва Худойберди девонбегилар бу вазифани бажарганлар. Улар хирож ва закот ишлари, вилоятининг ҳисоб-китоб ишларини олиб борганлар. Ҳаким девонбеги Тошкент, Туркистон, Чимкент ва Сайрам ерларида, Худойберди эса Пишпеккача бўлган ҳудудларда девонбеги эди¹¹.

¹⁰ Қар.: Абу Убайдуллоқ Тошкандий, Хулосат ул-аҳвол. // Қўлёзма, ЎзФАШИ, №-2084.

¹¹ Ўша асар, 122^{а.б} варақлар.

Хазиначи (ар.-ф.)-давлат хазинасининг ҳисоб-китобига жавобгар шахс. Вилоят марказида ҳам хазиначи бўлган.

Иноқ (ар.)-хоннинг хос ва сирдош мулозими.

Эшикоғаси (т.-м.) (чеҳраоғоси)-эшик олдидаги соқчи, посбон. Хон маҳрамларининг ва соқчи-мулозимларининг сардори. Нотаниш кишиларни хон ҳузурига ижозатсиз қўймасликка жавоб беради.

Парвоначи (ф.)-бу унвон бошқа унвонларнинг эгаларига ҳам бериларди. Унинг эгаси ўзининг хонга яқинлигидан фойдаланиб, хат ва аризаларни саройга олиб кириб, у ердан кетма-кет парвонадек жавобини олиб чиқарди. (Бухорода XII даражали мансабдор).

Додхоҳ (ф.)-сарой унвонларидан. Хон олдида бошқаларнинг истак ва мақсадларини (достон-адолат йигувчи сифатида-муал.) баён этиш ҳуқуқига эга мансаб.

Дастурхончи (ф.-т.)-хон дастурхонига, умуман, ошхонасига жавобгар мансаб.

Сарой қоровулбегиси (м.-т.)-хон ўрдасининг соқчиларига бошлиқ.

Тунқатор (т.)-яъни, тунгача уйғоқ соқчи. Хоннинг истироҳати ва юришлари вақтида муҳофазат қиларди. Хонга яқин кишилардан тайинланарди.

Офтобачи (ф.)-хоннинг хос мулозимларидан унинг ювиниши ва таҳорати вақтида хизмат қиларди. Қўқон хонлигида Абдурахмон офтобачи ибни Мусулмонқули 1873 йили Маъмур мундуз (1879 йили 25 январь дорга осилган) кўтарган қўзғолонни бостириш учун юборилган лашкарга бошчилик қилган.

Шарбатдор (ф.)-энг олий ва фахрий унвонлардан. Хонга хос мажлисларда ва сафарларида хизмат қиларди.

Ҳидоятчи (ар.-ф.)-тортиқ ва совғаларни қабул қилиб, хон назаридан ўтказарди.

Шиғовул (т.-м.)-элчилар ва чопарларни хон ҳузурига бошлаб кирарди. Манбалар маълумотида қараганда, шиғовул мансабида бўлган зотнинг вазифалари жуда кенг экан. Муҳаммад Юнус мирзабоши шиғовуллик мансабини Алиқули амирлашкар томонидан олиши воқеасини қўйидагича баён қилади: «Бир куни саломга йиғилган вақтида (Ёқуббек) Бадавлат (ўша машҳур Ёқуббек Пискентий-Шарқий Туркистон ҳукумдори 1877 йили ўлган-муал.) қўлида бир кимхоб тўнни кийдуруб, тош ўққоған тилло асони «сиз шиғовул» деб қўлимга топшурди. Мирза Аҳмад кушбеги тўнни Аҳрорхон тўрага кийдуруб, яна бир тилло асони «сиз удайчи» деб ани

қўлига топшурди»¹². Бу мансабга ўтмасдан олдин Муҳаммад Юнус додхоҳ унвонида бўлиб, мирзабоши вазифасида бўлган. Мирзабоши бўлганида унга Алиқули амирлашкар «бир катта тилло кимхоб тўн кийдуруб Фарғонани хирожини ва танобини ва закот пуллари (ҳисоб-китобни), аскариянинг қишлоқ ва галлоти, қишлоқлар хароҷоти, саркору амлоқлар таҳқиқи ва ҳисоби, аскария яроғу аслаҳа дафтари»ни унга тааллуқ қилган экан.

Саркор (ф.)-хон амалдорларининг бошлиғи; хонга тегишли ишхоналар, корхоналар ҳамда қурилиш ишларига бошчилик қиларди.

Қушбеги (миришкор, т.-м.)-хонга ов вақтларида қўшиларди. Унинг овчи итлари, лочинлари бўлиб, ов вақтида истироҳат ишларига ҳам жавобгар эди.

Саломоғаси (ар.-ф.)-хон номидан халққа салом берувчи.

Китобдор (ар.-ф.)-сарой китобхонасининг мудири.

Рисолачи (ар.-ф.)-девондаги вазифалардан бўлиб, элчилар ва уларнинг хат-хабарларига жавоб беради.

Мирзабоши (ф.-т.)-мирзаларнинг бошлиғи. Муҳаммад Юнус шиғовул мирзабоши этиб тайинланганида, қуйидаги салоҳиятларни ҳам қўлга киритган эди: «(Алиқули) Дўсатга меҳтарлик яъни, закотчилик сарпоси, Муҳаммад Иброҳимга (У мирзабоши эди.-Ш.В.) иноқлик сарпоси, Турсун Муҳаммадга саркорлик, яъни, никоҳона, таракона ва кема ижараларини олувчи сарпоси, Мирзо Ғафурга саррофона, яъни, зарб урғучилар бошлиғининг сарпосини бериб, аларни мушофиҳат (оғзаки-муал.) каминага тобей бўлунглар, деб амр қилдилар»¹³.

Бу маълумотлардан маълум бўладики, баъзи амалдорларнинг вазифалари соҳибининг салоҳияти, ақлу заковати ва садоқатига қараб ўзгарар экан.

Сармунши (ф.-ар.)-муншиларнинг сардори.

Файзи(ар.)-бу унвоннинг амали ва вазифасини ҳозирча аниқлай олмадик. Қўқон манбаларидан «Мунтахаб ат-таворих» ҳамда Тожирнинг «Ғаройиби сипоҳ» асарида бу истилоҳ учрайди. Масалан, Муҳаммад Ҳакимхон қуйидаги маълумотни келтирган: «*Жаҳонгирхожаро ва Сайид Ғозихўжа ба амали файзи сарафроз қард*» (Жаҳонгирхўжани ва Саид Ғозихўжани файзилик амали билан сарафроз этди)¹⁴.

¹² Муҳаммад Юнус Шиғовул. Тарихи Алиқули амирлашкар. // Қўлзма. Ўзб ФА ШИ хазинаси. № 12 136. 145-бет. Яна қар.: // Шарқ юлдузи, 1996. №№ 1-2

¹³ Ўша асар, 125, 126-бетлар.

¹⁴ Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахаб ат-таворих. II жилд. Душанбе, 1984, 498-бет.

Жамъоға (ар.-т.)-хоннинг суҳбати, қабули ва базмларига иштирок этадиган кишиларни чақириб (жамъ қилиб) келарди.

Жарчи (боши, т.)-халқ йиғиладиган жойларда хоннинг фармон ва буйруқларини жар солиб эълон қиларди.

Жибачи (т.)-жиба ясовчи (Бухорода IV даражали мансабдор).

Чопқучи (т.)-пичоқ ясовчи: хон ва саройдагилар учун қуроллар ясаб, қўрчи вазифасини ҳам ижро этарди.

Шотир (чокар сўздан, ф.)-хоннинг рикоби олдидан юрадиган хизматчи, одамларни хон келишидан хабардор этиб, уларни таъзимга чорловчи.

Удайчи (ар. ҳидоячи)-хон рикоби олдидан юриб, унинг шаънига баланд овоз билан мақтовли сўзлар ва ҳамду санолар айтиб боровчи.

Меҳтар (ф.)-хон отхонасининг бошлиғи ҳамда закотчи. Закотхона меҳтари закот учун аҳолидан энг яхши отларни оларди. Мироҳўр вазифаси ҳам шунга яқин, лекин у фақат отхонага ва отларга жавобгар эди.

Мироб (ар.ф.)-ариқ ва сув оқсоқоли. Хонликда бу амал ҳарбийларга «танхо» сифатида ҳам берилган. Бундай ҳарбийлар ҳужжатларда «жавони жўйдор» (ариғи бор аскар), «ёвари жўйдор» (ариғи бор ёвар) сифатида қайд этилган.

Фаррошбоши (ар.т.)-сарой хизматчиларининг сардори.

Доруғабоши (м.-т.)-бу амалдор хосилни йиғиб олишдан олдин хирож миқдорини аниқларди. Закотчиларнинг бошлиғи.

XIX асрнинг 70-йилларида Қўқонда бўлган Александр Кун маълумотига қараганда, қушбегидан қуйида бўлган мансабдорлар хон қабулига кира олмай, унинг рикоб (узанги аҳли) қаторига кирмаганлар.

Бу мансабдорлардан баъзиларининг йиллик даромади қуйидагича бўлган:

Иноқ-хонликда уч киши бу мансабга соҳиб бўлиб, ҳар бирлари 1000 тангадан; закотхона меҳтари-500 танга; жарчибоши-300 танга; мирзабоши, мунши, мирохур-200 тангадан олардилар.

Оталиқ-2000 танга; парвоначи-1500 танга; додхоҳ-1000 танга; эшикоғаси-500 танга; жибачи эса 70 танга олардилар.

III. ДИНИЙ МАНСАБ ВА УНВОНЛАР

Шайх ул-ислом (ар.)— диндорларнинг энг олий унвонларидан бўлиб, Умархон томонидан 1818 йили жорий этилди. Биринчи шайх ул-ислом Маъсумхон тўра, кейинчалик Зокирхўжа эшон, Сулаймонхўжа эшонларнинг бу унвонга соҳиб бўлганликлари бизга маълумдир.

Хожа калон (ар.ф.)-фикҳ олимининг фахрий унвони.

Халифа (ар.)-ўринбосар. Қўқонда нақшбандия, қаландария, яссавия тариқатларининг раҳбарлари. Машҳур халифалардан Муҳаммад Карим, Домулло Сафо, Хазрати Соҳибзода (Миён Халил Соҳиб), Хазрати Эшонхўжани тилга олиш мумкин.

Аълам (ар.)-фақиҳ олим ва шариат қоидаларининг билимдони.

Охунд (т.)-билимли ва мадрасада ўқийдиган киши.

Судур (ар.)-вақф мулкларининг даромадларига ва ҳисобкитобига жавобгар киши.

Ўроқ (т.)-вақф ерларининг хирож ва солиқларига маъсул киши. Ўроқ шаклидаги олган нишонни салласига тақиб юрган.

Нақиб (ар.)-оқсоқол, олим фақиҳларнинг ёрдамчилари.

Мударрис (ар.)-мадраса устози. Хон томонидан тайинланиб, йиллик маош оларди. Баъзан хон фармони билан мударрисга «тархон» ҳам бериларди.

Имом ва имом-хатиб (ар.)-масжид имоми ва жумъа номозларда хутба ўқиб хизмат қиладиган имом.

Имоми жилав (ар.)-сафар ва юришлар пайтида хон ва рикоб аҳлига хизмат қиладиган имом.

Муаззин (ар.)-мусулмонларни беш маротаба номозга чақирувчи; азон айтувчи.

Сўфи жилав (ар.)-юриш ва сафарларда хизмат қиладиган шахс.

IV. ҚОЗИХОНАДАГИ УНВОН ВА АМАЛЛАР

Қози ул-қузот (ар.)-қозилар қозиси (яъни, адлия вазири).

Қози калон (ар.ф.)-пойтахтда ва вилоят марказларидаги қозиларнинг ва қозихона ишларининг устидан назорат қиларди.

Қозии мутлақ (ар.)-бош қози.

Қозии аскар (ар.)-қўшин қозиси. Умархон даврида (1810-1822 й.й) бу вазифа тарихчи Мирзо Қаландар Мушриф Исфарагийга юкланган эди.

Қози раис (ар.)-қўшинларда аскария муфтиси берган фатво-ларнинг ижро этилиши устидан назорат қиларди.

Қози жилав (ар.)- рикоб (узанги) қозиси бўлиб, сафар ва юришларда хизмат қиларди.

Аълам (ар.)-шариат бўйича гуноҳкорнинг жазосини аниқ-лаб берарди. Билагон олим – фақиҳлик унвони.

Муфтий (ар.)-яъни, фатво берувчи.

Муфтий аскар (ар.)-қўшин муфтиси.

Таракачи (ар.-ф.)-мерос қолган мол-мулкларни меросчилар-га тарака қилиб (бўлиб) борарди.

Миршабхона садри (ар.-ф.)-миршабларнинг сардори.

Миршаб (ар.-ф.)-қозихонанинг аскари ва тунги соқчи.

Мулозим (оломон, ар.)-қозихона ва маҳкаманинг оддий хиз-матчиси.

Маълумотларга қараганда, масалан, қозии калон йилда 800 ботмон ғалла ва 1200 танга пул; нақиб (бу мансабда 2 киши бўларди)-йилида 500 ботмон ғалла ва 400 танга; ўроқ эса (100 киши) йилида 50 ботмон ғалла ва 200 тангадан пул даромадла-ри бор эди¹⁵.

Диний ва қозилик лавозимларда бўлганлар давлат томони-дан белгиланган маош ва турли эҳсонлар ҳисобидан кун кўрар-дилар. Бундай даромадларга никоҳона, таракона (тарака қилин-ган мулкдан), мерос ҳақи ва бошқа хил тўловлар кирарди.

Мадраса, масжид, мазорлар ўзларининг вақф мулкларига соҳиб бўлиб, шу вақф даромадидан ўз хизматчиларига ҳақ бе-рардилар. Вақф мулкларига муттавали мутасаддий-бошлиқ эди. Бу мансабга вақф қилувчи зот ўз номзодини кўрсатиш ёки мута-валилик қилиши мумкин бўларди. Вақфлар оқ вақф ва қора вақ-фларга бўлинарди. Оқ вақф хирож ва солиқлардан озод қилин-ган бўлиб, қора вақф хазинага хирож ва бошқа жорий солиқлар-ни тўлаши керак эди. Хонликдаги тоифалардан руҳонийлар мул-кдорлар сифатида махсус имтиёзларга эга бўлганлар. Маълумот-ларга қараганда мусулмон аристократияси хонлар томонидан берилган (тасдиқланган) иноятномалар орқали солиқ тўламаслик

¹⁵ Кар.: Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. // Феодалное хозяйство Худаярхана. Т.: Фан, 1973, 263, 254 бетлар.

имтиёзига, назру ниёз олиш ҳуқуқига эга бўлганлар.* Мисол тариқасида Марғилоннинг Залилон, Бўрилик, Оқтепа ва Сойкендадаги эшон Муҳаммад Бахри ва унинг авлодларига Қўқон хонлари томонидан турли даврларда берилган ноятномаларни мисол келтириш мумкин. XVIII асрнинг бошларидан Худоёрхоннинг учинчи хонлиги давригача (1865-1876 сентябр) иноятнома орқали мазкур руҳоний мулкдорларни ҳукмдорлар «жамии тақлифоти исми ва расми, олиғот ва солиғот, мардикор ва ароба, закот, пиллажот, молу кафсанг ва мо якна мин ҳаза-л-қабил (нимаики шунга ўхшаш бўлса) маъоф ва марфуъ ул-қалам қилдуқ. Улардан бир дирам, бир динор, бир сомон доначасига тенг нарса тамаъ ва талаб қилинмасин», деб имтиёзлар берган¹⁶.

Қўқон хонлигида мавжуд бўлган асосий унвон ва мансабларнинг даража ва мартабаларини аниқлаш бўйича ишлар бошқа олимлар томонидан ҳам олиб борилаётгандир. Шунинг учун кенг маънода уларнинг янги, қўшимча фикрлари ва нуқтаи назарлари бизга жуда муҳимдир. Бу масалаларни турли давлатлардаги амал ва мансаблар билан қиёсий ўрганиш ҳам фойдадан холи эмас.

БУХОРО ДАВЛАТИНИНГ БОШҚАРУВ ТИЗИМИ (МАНФИТЛАР ДАВРИ)

XVI асрнинг охирида (аниқроғи 1599 й.) Шайбонийлар ўрнига (Шибан-Сибан, Жучининг ўғли-Чингизхоннинг невараси номидан¹⁷) аштархонийлар ёки жонийлар сулоласи тахтга келади XVII асрда Ўрта Осиёнинг асосий қисми Балх вилояти билан бирга аштархонийлар қўлида эди. XVII аср давомида бу ўзбек сулоласининг давлати инқирозга дуч келиб XVIII асрнинг биринчи ярмида, Убайдуллохон давридан ташқари Жоний сулоласига мансуб хонларнинг ҳокимияти Бухоро ҳудудларидан чиқмади. Бу сулоланинг ҳукмронлиги XVIII асрнинг охирларигача давом этган бўлса-да, аслида шу асрнинг ярмидан бошлаб уларнинг намояндалари номидан хон бўлганлар.

Бухоро давлатида XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб манғит сулоласининг намояндалари ҳукмронлик қилган. Бу

¹⁶ Мазкур иноятномалар Ўз МДА И-19 рўйхат 1, 3477 йиғма жилдда сақланиди.

¹⁷ Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. // Соч. Т. 5. М., 1968. С. 134.

сулоланинг асосчиси Раҳим бий ибн Ҳакимбий ибн Худоёрхон бўлади. Раҳим бий аштархоний Абулфайз ўлимидан сўнг унинг ўғиллари Абдулло ва Абдулмўъминга оталиқ қилади (1747 й.), кейин 1756 йили саййидлар, хўжалар ва руҳонийлар тарафидан Бухорода хон қилиб кўтарган бўлса ҳам, ўзини «ноиб ул-ҳукумат»-ҳоким ўринбосари деб билган. Раҳимбий Абулфайзхон қизига уйланган эди. 1172 хижрий йили 14 ражабда (1758 й.) Раҳим бий ўлгандан сўнг ўрнига амакиси Дониёл оталиқ ҳукуматни қўлга олади. У хонликка даъво қилмай аввал Фозил тўрани, кейин Абулғозий (1758-1784 йй) деган кимсани хон қилиб ўзини уларга ноиб деб эълон қилган эди. Унинг ўғли Шохмурод 1785 йили Бухорода «амир (ул-мўъминин)» унвони билан тахтга кўтарилди. У амакисининг хотини Абулфайзхон қизига уйланиб, кейин чингизийларга қўшилди. Амир Шохмурод вафотидан кейин амир Ҳайдар, амир Ҳусайн, амир Умар, амир Насруллоҳ, амир Музаффар, амир Абдулаҳад, амир Олимхон Бухоро амирлигида ҳукмронлик қилганлар. Охириги амир Олимхон 1920 йил сентябрида тахтдан туширилди ва у 1944 йилининг 29 апрелида оламдан ўтади. Қабри Қобул шаҳрининг «Шуҳадойи солиҳин» қабристонидадир.¹⁸

Бухоро давлатининг сиёсий тизими, идора этиш тартиб-қоидалари, давлат рамзлари унвон ва мансабларининг жорий этилиши кўп олимлар диққатини тортган. Профессор А. А. Семёнов¹⁹ ва олима А. Б. Вильданова²⁰ Мирзо Бадиъ Девоннинг «Мажмаъ ул-арқом» асари асосида юқоридаги масалаларни қисман таҳлил қилганлар. Лекин Мирзо Бадиъ асари ўзбек тилига ўгирилмаган ва унинг маълумотлари кенг ўқувчилар учун номаълум қолмоқда²¹.

Бунинг устига ҳалигача тарихий тадқиқотлар жараёнига Бухоро тарихчилари мактабининг асарлари, жумладан, қози Ҳомид Бақоҳўжа ўғли, Мир Муҳаммад Сиддиқ ибни амир

¹⁸ Хотираҳои Амир Олимхон. (Амир Олимхон хотиралари). Душанбе: Адиб. 1992, 3-бет.

¹⁹ Семёнов А. А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях их носителей в среневковой Бухаре. // Советское востоковедение, т. V, 1948.-с. 137-153.

²⁰ Вильданова А. Б. Подлинник бухарского трактата о чинах и званиях. // Письменные памятники Востока. Ежегодник, 1968. М., 1970.

²¹ Мирза Бадиъ Диван. Мажмаъ ул-арком (Факсимиле рукописи. Введение, перевод и примечание) А. Б. Вильдановой. М.: Наука, 1981.

Музаффар «Хашмат», Муҳаммад Шариф ибн қози Абдушукур қози калон Садри Зиёларнинг муҳим ва тарихий маълумотлар билан бой бўлган асарлари тадқиқотларга жалб этилмаган. Айниқса Бухоронинг охири қозикалони Садри Зиёнинг (1867-1932) ва Хашматнинг илмий-адабий мерослари бизни қизиқтираётган масалаларни ечишга яқиндан ёрдам беради. Садри Зиё томонидан ёзилган асарлардан «Зикри салатанати подшоҳони мангит дар Мовароуннаҳр» (Мовароуннаҳрда ҳукм сурган мангит подшоларининг зикри), «Рўзнома» (Кундалик), «Фиҳрист» нинг маълумотлар чегаралари ва имкониятлари кенгдир.²²

Асримизнинг 80-йилларида Муҳаммад Али ибни Муҳаммад Саййид Балжувоний қаламига мансуб «Тарихи нофеи» (Фойдали тарих) номли асари топилган эди. Бу манба Тожикистон ФА академиги Аҳрор Мухторов сайъи-ҳаракати билан 1994 йили араб хатида нашр этилди²³. «Тарихи нофеи» Бухоро амирлиги тарихига оид муҳим манба бўлиб, унда мангитлар сулоласи даврида Бухоро мамлакатининг бошқарув тартиби, маъмурий тизими, ички низоми, амал ва мансабларнинг жорий этилиши ва бошқа масалалар кенг ёритилган²⁴.

Бухоро давлатида XIX-XX асрнинг бошларидаги давлат бошқарув тизими, маъмурий бўлиниши, унвон, мансаблар ва эгаларининг вазифаларини тадқиқ этиш ҳозир ўз долзарблигини йўқотмаган. Юқорида тилга олинган манбалар асосида шу масалаларни имкон қадар ёритиш мумкиндир.

1927 йили Ҳожи Юсуфбий ибни Муқимбой амир Олимхоннинг ишонарли элчиси Парижда Миллатлар Лигаси анжуманида сўзга чиқиб шундай маълумотларни келтирган эди:

«... Бухоро амирлиги шариат ва одат вожиботларига суяниб ҳукм сурардилар. Уламо амирни пайғамбар халифаси ва ислом

²² Садри Зиё меросини Ўзбекистонда ўрганиш яқин йилларда бошланди. Қар.: Vohidov Shodmon, Erkinov Aftondil. Le fihrist (catalogue) de la bibliothèque de Sadr-I Ziya : une image de la vie intellectuelle dans le Mavarannahr ifin XIX - de«but XX sie«cles) // Cahiers d' Asie Centrale. № 7, 1999, p.141-173; Яна қаранг: Холиқова Р. Россия-Бухоро тарих чораҳашда. Тошкент: Ўқитувчи, 2005.

²³ Муҳаммад Али ибн Муҳаммад Саййид Балжувони. «Тарих-и нофеи». Душанбе, 1994. 120-бет.

²⁴ Воҳидов Ш. «Тарих-и нофеи» Бухоро амирлиги тарихига оид муҳим манба. //Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1997. №№ 9-10-11; Яна қар.: Муҳаммад Али Балжувоний. Тарихи Нофеи. (Тожиқ тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Ш.Воҳидов, З.Чориев). Тошкент: Академия, 2001. -94 б.

шариатининг ҳомийси деб биларди. Амирнинг ҳаёти шариатга батамом мутобиқ эди. Бухоро хонлари ўзбекларнинг манғит сулоласидан бўлганлар. Тахтга кўтариш пайтида ўзбек одатларига кўра тўшакчага амир ўтиради ва уни саййидлар, хўжа ва муллолар кўтариб тахтга ўтқазардилар.

Бухоро мамлакати 28 вилоят (богот)га бўлинар эди. Энг катта вилоятларга амирнинг ўзи ҳокимларни тайинларди. Бу вилоятларга Нурота, Қоракўл, Чоржўй, Қарши, Келиф, Шаҳрисабз, Яккабоғ, Китоб, Хузор, Қоратегин, Бойсун, Ҳисор, Деҳнов, Қўргон, Балжувон, Кўлоб, Қубодиён, Дарвоз, Рўшон, Самарқанд, Миёнкол, Фароб, Урметан ва Масчоҳлар кирар эди. Валиаҳдга қарашли мулк Қарши ҳисобланар эди²⁵.

Амир Абдулаҳадхон даврида (1885-1910 йй.) қуйидагилар вилоятларда ҳоким бўлган: Ҳисорда Абдулмўминхон Аббосий ўғли, Балжувонда Раҳмонқулихон девонбеги, Хузорда Акрамхон тўра, Чироқчида Умархон Акрамхон тўра ўғли, Бойсунда Абдулали иноқ ибни Ширали иноқ, Шаҳрисабзда Туробқул девонбеги, Китоб ҳокими Авлиёқул девонбеги, Қаршида Тўрахўжа садр, Хатирчида Абдурҳмон иноқ, Чоржўйда Мирзо Низомуддин Урганжий, Карманада Мирзо Раҳматуллоҳ додхоҳ, Нуротада Искандарбек²⁶.

«Тарих-и нофей» маълумотига қараганда, алоҳида вилоятларга тобе бўлган шаҳар ва ноҳиялар ҳам бўлган. Масалан, Мўминобод Кўлобга; Ховалинг ва Қўнғирот Балжувонга; Душанбе ва Қоратоғ Ҳисор ҳокимига, Ромитан, Ҳайдаробод, Баҳоваддин, Хўжа Бўстон, Хўжа Убон, Хўжа Ориф, Вобкент ва Зандана Бухоро шаҳрига тобе бўлган экан²⁷.

²⁵ Хотираҳои амир Олимхон, 29 бет. Бухоро амира қушбегисининг девони архивида сақланган маълумотлар асосида амирликнинг қуйидаги вилоятлари (1914-1916 йиллар маълумотлари асосида) аниқланди. Булар Бойсун, Балжувон, Бурдалиқ, Дарвоз, Деҳнав, Зиёуддин, Яккабоғ, Қубодиён, Қоратегин, Карки, Кармина, Қарши, Келиф, Китоб, Кулоб, Кургонтепа, Нурота, Сари жўй, Усти, Хатирчи, Ҳисор, Хузор, Чоржўй, Чироғчи, Шаҳрисабз, Шеробод, Шуғнон. Қар.: Населенные пункты Бухарского эмирата. Конец XIX-нач. XX вв. // Материалы к исторической географии Средней Азии. Ташкент: Университет. 1999. С 11)

²⁶ Муҳаммад Шариф ибн Абдушукур-Садри Зиё. Зикри салатанати подшоҳини манғит дар Моварауннахр. // Қўлёзма. Ўз.ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти ҳазинаси № 2241, 101^а. вар.

²⁷ Тарих-и нофеидан ташқари (4 бет) яна юқорида тилга олинган асарда тадқиқотчилар Бухородаги туманларни аниқлаб берганлар. Улар Жанубий Руд, Комот (Вобканд), Коми Абу Муслим (Ваганзе-Варданзе), Қароқул, Пирмаст, Симжон (Ромитан), Хайробоҳ, Харқонруд (Ғиждувон), Хутфар (Зандана), Шофиркон, Шимоли Руд. Қар.: Населенные пункты Бухарского эмирата. с. 10.

XX асрнинг бошларида амир шахсан ўзи вилоятларга ҳоким (бек, волий), қози ва раисни тайинларди.

«Мажмаъ ул-арқом» маълумотига қараганда, амирлик яна қуйидаги маъмурий-ҳудудий бўлақларга бўлинар эди, чунки бу тартибда хирож, закот ва солиқларни олиш қулай бўлган. 100 минг танобдан иборат суғорилдиган ер туманга, 50 минг танобдан иборат ҳазора (минглик)га, 25 минг таноб суғориладиган ер нимҳазорага, 10-15 минг таноб ер бирор бир анҳор (ариқ)нинг обхўри (суғориладиган)га, 400 танобга эга бўлган мулк қария ва 300 танобли ерни мазраъа (экинзор) деб атардилар²⁸.

Шундай қилиб, Бухоро мамлакати 27 вилоят ва 11 туманлардан иборат эди.²⁹ Ҳамма туманлар (туманот) Бухоро шаҳри атрофида жойлашган бўлиб, улардан иккитаси Шимли Руд ва Жануби Руд 1915 йилга келиб туман номини олдилар.³⁰ Бухоро шаҳридан оқаётган Шоҳруднинг шимоли ва шарқида жойлашган бу туманларнинг маъмурий маркази йўқ эди. Мазкур туманларнинг аҳолиси Бухоро садр раисига солиқларини тўлардилар. Қолган туманларда маъмурий ва молия ҳокимияти қозикалон итоатида бўлган шу туманлар қозиларнинг қўлида эди.

Аксар туманлар аҳоли яшайдиган энг катта маҳаллалар номи билан ҳам аталган эди. Масалан, Ғиждувон – Ҳарқонруд, Комот – Вобканд, Симжон-Ромитан³¹ номлари билан ҳам тилга олинган, манбаларда қайд қилинган.³²

1916 йил маълумотларига қараганда ҳар бир туманда 120 дан 340 тагача аҳоли манзиллари бўлган. Бухоро амирлигининг вилоятлари Зарафшон, Қашқадарё, Сурхондарё ва Амударё соҳиллари ва воҳаларида жойлашган эди. Вилоятлар маъмурий марказлари номи билан аталарди. Энг катта вилоятлар мамлакатнинг шарқида жойлашган эди. 1914-1916 йил рўйхатларига қараганда Балжувонда 1420 аҳоли пунктлари, Ҳисорда – 1200, Қоратегинда – 700, Кўлобда – 635 аҳоли яшайдиган жойлар бўлган.³³

Туркман вилоятлари 100 дан 500 та аҳоли пунктларидан иборат бўлиб, туманлар ҳудудига тенг келарди.³⁴

²⁸ Мирзо Бадий Дивон. Мажмаъ ул-арқом, 18 бет.

²⁹ Қар. ЎзМДА Ф.И.-126. I тавсиф. 51 йиғма жилд.

³⁰ Тамкин Абдурахмон Бухорий. Матолиъ ал-фоҳира ва матолиб ат-тариха. // Қўлёзма. ЎзФАШИ фонди № 8245. 207^б – 208^а varaқ.

³¹ Бартольд В. В. Сочинения. Т. 1. С. 172. Т. 3. С. 200.

³² Тамкин Абдурахмон Бухорий. Кўрсатилган асар. 207 б varaқ.

³³ Бартольд В. В. Сочинения. Т. 1. С. 166.

³⁴ Қар.: Населенные пункты Бухарского эмирата. С. 5.

Бухорода баъзан вилоятлар ва туманлар бирлаштирарди ёки алоҳида маъмурий бўлинмаларга бўлинар эди. Амлок бир вилоятдан олиниб, янги маъмурий тизим сифатида марказий ҳукуматга тобеъ қилиниб қўйиларди. Масалан, 1914 йили Самжон тумани Хутфар туманига, Шофурком Пирмаст туманига қўшилтирилди.³⁵

Коми мих, Янги Қўрғон ва Карамон алоҳида маъмурий бўлинма бўлган. 1916 йили улар Кармина вилояти ҳокимига тобеъ қилинди. Карамон амлоки ва Нурато вилояти Хатирчи вилоятининг таркибида қайд қилинган.³⁶ Самжон ва Хутфар, Пирмаст ва Шофурком қайтадан алоҳида маъмурий бўгинларга ажратилди. Амирлик вилоят ва туманларининг маъмурий-ҳудудий бўлиниши ҳар хил бўлган. Аксар қисми қишлоқлардан иборат **амлок**ларга бўлинар эди. Айни вақтда баъзи туман ва вилоятлар **мавзе**лардан иборат бўлган. Кўп ҳолатларда эса туман ёки вилоят ҳам амлок ва мавзе, ҳам гузар ва масжидлардан ташкил топган.³⁷ Олимлар хулосаларига қараганда, маҳаллий маъмурият намояндалари **мавзени** қишлоқ ва масжидлардан каттароқ ҳудудий бўлинма ҳисоблардилар.³⁸ Карки вилояти мавзе-ларга бўлинса ҳам, улар ўз навбатида **бекчаларга** тақсим бўлган эди. Бекча ўз навбатида қишлоқлардан иборат бўлган **бекчаҳо**-налардан ташкил топган.³⁹

Нурато **гузар**ларга, улар эса қишлоқлардан иборат бўлган. Қаротегин **рабова** (раҳоба, яъни сув, сугориш йўли деган сўздан – Ш.В.), рабова эса **мавзе** ва қишлоқлардан иборат бўлган. Помир вилоятларидаги Рўшон ва Шугнон маъмурий ноҳиялари оқсоқоллик дейилган. Аҳоли яшайдиган жойлар ҳужжатларда учта атама-**қишлоқ**, **мавзе**, **деҳа** (деҳ, деҳча, деҳот) орқали қайд қилинган.⁴⁰

Бухоро туманлари номлари уларнинг асосий сугориш канали номи билан аталган. Масалан, Қорокул тумани наҳрларга бўлинар эди. Туманнинг 9 қисмида 7 та наҳр бўлган. Комот (бирликда ~3 г – шоха, шохобча) тумани 5 комга (1916 йили) бўлин-

³⁵ Ўша жойда.

³⁶ Қар. ЎзМДА. Ф. И.-126. рўйхат 151. 10,16,28,78 varaқ.

³⁷ Ўша жойда. 152 рўйхат. 70 varaқ.

³⁸ Населенные пункты Бухарского эмирата. С.5.

³⁹ Ўша жойда.

⁴⁰ Ўша жойда.

ган. Коми Абу Муслим 4 та комга, Пирмаст тумани эса Рўд (дарё) га тақсим бўлган.⁴¹

Давлат ҳудудидан олинадиган солиқ ва даромадлар хазинага тушар эди. Амирлик пойтахтида қуйидаги хазиналар (байт ул-мол) бўлган:

1. Байт ул-моли закот ва ушр (1-10), хумс (1-5)ни ташкил қиларди. Бу хазинадан фуқаро ва мискинларга нафақа бериларди.

2. Байт ул-моли хирож, жизя ва гайри мусулмон савдогарларидан олинадиган бож ва солиқлар хазинаси бўлиб, ундан ҳарбийларга, руҳонийларга, амалдорларга маош берилиб, мамлакат ободонлигига зарур маблағдан харж қилинар эди.

3. Байт ул-моли тарокот. Бу хазинадан камбағаллар, етим ва касалларга нафақа берардилар.

4. Байт ул-моли луқтот, яъни топилмалар хазинаси демакдир. Ундан биринчи хазинанинг мустаҳиқлари фойдаланардилар⁴².

Академик В. В. Бартольд Муҳаммад Ёқуб маълумотларига асосланиб ёзган эдики, амир Ҳайдар даврида 1000 та амалдор, 12000 нафар аскар (Самарқанд, Миёнқол ва Қаршидаги қўшинлардан ташқари) ва 500 мулла-мударрис 1000 тангадан 300 тангагача олардилар. Рамазон ийдида эса 30 тангадан 100 тангагача пул ҳам уларга тўланар эди. XIX асрнинг охириларида давлат хазинаси билан боглик ишлар Мир-и хазина қўлида эди.

Амир Шоҳмурод даврида (1785-1800 йй.) амалдорларнинг унвон ва мансаблари тартибга солинди.

Шоҳмурод ибни Муҳаммад Дониёл бий тахтга келгач, қуйидаги шахсларга мана бу мансаб ва амалларни берган:

Дониёл оталиқ-мир асад (ар.); Давлат Муҳаммад-қўшбеги кейин вазир(ар.); Давлатбий манғит – парвоначи; хитой қипчоқларнинг сардори Хожам Ёрбий Фарҳод оталиқ ўғли; Худоёр кенегас-додхоҳ (шу амалнинг рамзи бўлган ҳасса ҳам берилди); Исоқхўжа Махдуми Аъзам, Мирзо Шаҳобиддин Хўжа Аҳрорий, Мир Маҳмудхўжа Ҳусайний Насруллохўжа шайх ул-ислом (шариат кенгашининг аъзолари). Булардан Насруллохўжа тахтнинг ўнг томонида турадиган амирларнинг нақибиди, Муҳам-

⁴¹ Муфассал қар: Населенные пункты Бухарского эмирата. С. 5-7.

⁴² Ўша асар, 33 бет.

мад Амин хўжа эса сўл амирларнинг ноиблигига лойиқ бўлди. Мир Низомиддин хўжа Хусайний қози ул-қузотга хос надим, Ибодуллоҳхўжа қозий аскар, Умархўжа Сайид Атоий файзи бўлди⁴³.

Мирзо Бадий Девон ўз асарининг охирида Бухоро амирлигидаги унвон ва мансаблар ҳақида энг муфасссад маълумот беради. «Мажмаъ ул-арқом» 1798 йили ёзилган бўлиб, унда келтирилган унвон, мансаблар ҳақидаги амаллар амирликнинг охирги кунларигача баъзи ўзгаришлар билан мавжуд эди.

«Мажмаъ ул-арқом» маълумотига қараганда энг олий мансаб қозийлар амали бўлган. Улардан олий даражада шайх ул-ислом унвони, кейин қози ул-қузот, учинчиси қози аскар ва тўртинчиси вилоят қозиси бўлган.

Шу мартабаларнинг кейинги иккинчи погонасида муфтий (лар) турган. Унинг юқори даражаси аълам унвони бўлиб, соҳиби юриш лашкар тортишлар вақтида фатво берарди⁴⁴. Муҳтасиб учинчи даражада турарди. Саййидлар авлодидан бўлиши лозим эди. Вилоятларда эса саййид бўлмаган олимни ҳам муҳтасибликка тайинлардилар⁴⁵. Тўртинчи мударрис бир умрга берилиб таълим билан машгул бўлмаса ҳам хазинадан маош оларди.

Юқоридагилардан кейин мартабада Жўйбор Хўжалари, нақиб, ўроқи калон (катта ўроқ), нақшбандия тариқатининг ҳалифаси турардилар. Жўйбор Хўжаси саййидларга берилиб, Жўйбор ҳукумати (хўжалар мозори билан) унинг қўлида эди.

III даражали унвонлар олимлар, саййидлар ўзбек ва маҳаллий зодагонлар лойиқ деб топилган амалдорларга бериларди. Биринчиси мир асад. Уламолардан ёки саййидлардан бўларди. Бухоро работининг ички муҳтасиблиги бир фарсахгача (бир фарсах 6-8 км-муал) унинг зиммасида эди. Иккинчи файзи мансаби, олим ёки саййид бўлган кишига бериларди. Бухоро работининг ташқи муҳтасиблиги бир фарсах масофагача унинг зиммасида эди.

⁴³ Муҳаммад Шариф ибни Абдушукур Садри Зиё. Тарихи салотини усмонӣ ва насаби эшон. // Қўлёзма, ЎзФАШИ № - 1304, 39^{а,б} varaқлар.

⁴⁴ 1842 й. Насруллоҳ (1826-1860 й.) аълам ва муфти-аскар фатволарини олиб Қўқонга юриш қилган. Бу ҳақда Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий «Тарихи жаҳоннамойи» асарида (2 жилдида) айтиб ўтган. Қар.: // Қўлёзма, ЎзФА, ШИ, №-9455, 249^б. varaқ.

⁴⁵ Мирзо Бадий Дивон. Мажмаъ ул-арқом. 93-96 бетлар.

Учинчи **садр** (ар.). Бухоро работининг бир фарсахлик ҳудудининг ичкарисидаги вақфлар ҳисоб-китоби унинг қўлида эди.

Туртинчи **судур**(ар.). Шу работнинг ташқарисидаги вақфларнинг ҳисоб-китоби унинг вазифаси эди. Бу амалдорларнинг шахсий муҳрлари ва маҳкамалари бўлган.

IV хизмат поғонасида аҳли қалам турардилар.

Биринчи амал **девони калон** (ар.-ф.). Амир дафтарининг амини-сақланувчиси. Танҳо⁴⁶, билғу⁴⁷ ва ҳужжатларга жавобгар амалдордир.

Иккинчи **мушриф** (ар.). Амир берадиган инъом, ҳадялар, эҳсон ва илтифотларини махсус дафтарларда ёзиб борарди.

Учинчи **дафтардор** (ар.-ф.). Катта девондаги танходор ва суюрғол⁴⁸ эгаларини ишдан олиш ва амалга қўйиш тартибини назорат қиларди.

Тўртинчи **девони танобона** (ар.-ф.). Баҳорги ва кузги экинлардан тушадиган хирож, крим-чиқим ва харажат ишларини олиб борарди.

V тоифа амалдорлар ва уларни мансаблари.

Мунши(ар.). Амир иноятлари, дуо ва салом, истакларини ёзиб, ўқиб борарди, амалларга тайинлаш ёрлиқларини ёзиб амирга қўл қўйдириб оларди ва эгаларига етказарди.

Арбоби даруни шаҳр (ар.-ф.)-(Шаҳар ичкарисининг арбоби). Шаҳар ичидаги ариқ ва анҳорлар устидан назорат қилиб, тозаллигига жавоб берарди.

Девони арабхона (ар.-ф.) – араблар жамоаси ишларини, улардан навқар олиш ва раъият қаторига киритиш масалаларини ҳал қиларди.

Девони тавжиҳ (ар.)-дафтардор ва девони танобхонага итоат қиларди.

Авориж (яъни, солиқ, хирож, закот ва бож маблағларининг ҳисоб-китоб) девони ва **тавжиҳ** (ар. яъни, харажат) девони (дафтарининг аниқлиги)га жавоб берарди.

VI мартабадаги амаллар юқоридагилардан пастроқ ҳисобланар эди. Биринчи даражаси **китобдор** (ар.) амали. Олимлар,

⁴⁶ Танҳо-хизматлари эвазига бериладиган ер. Бухорода XVI асрдан жорий этилган.

⁴⁷ Билғу-хирождан, пул ёки ҳосил ҳисобидан муайян қисмини олишга ижозат берадиган ҳужжат

⁴⁸ Суюрғол-хизмат эвазига бериладиган меросий ер мулки ёки солиқни йиғиб олиш ҳуқуқи. Муфассал қар.: Мажмаъ ул-арқом. 105 бет. 60 изоҳ. Адабиётлар шу ерда.

фозиллар ва шоирларнинг амирга пешкаш қилган асарларини амир қабул қилгандан сўнг, китобдор уни олиб китобхонада тартиб билан сақлар эди. XX асрнинг бошларида амирликда Бухоро ва Карманада давлат кутубхоналари бўлганига Аҳмад Заки маълумот берган⁴⁹.

Иккинчи бахши (т.). Иморат, кутвол (қурилиш) девонининг сарфу харажатига жавоб беради.

Учинчи амир саисхонаси девони (ар.–т.). Сарой отлари, хачир ва туялари учун лозим бўлган эгару жабдуқ, гириҳбанд (бўйинбоғ), туморча, табл (ногора), таблчўп, қамчи, муглай, жига, гажжим, узанги, ёпингич ва шунга ўхшаш нарсаларни тайёрлайдиган амалдор бўлган.

Тўртинчи тўшаклар девони (ар.–т.). Амир хазинасига тушадиган нарсаларни рўйхатга олиб, кийим, қурол аслаҳа ва уларнинг сарф-харажатига жавоб беради.

VII даражадаги амаллар юқоридагилардан пастроқ ҳисобланиб, булар кичик мушриф (мушрифи хурд, ар.–ф.), пайгирнавис (ф.), девони маҳрам (маҳрамлар девони, ар.), девони ясовул (ясовуллар девони, ар.м.) ҳисобланар эди.

VIII даражадаги амалларга девони саркор муҳаррири (мирзоси, ф.–ар.), амлок мирзоси (ар.), воқеанавис (ар.–ф.), амборхона мирзоси (ар.) кирар эди.

Умароларнинг мансаблари қуйидагича бўлган:

1. Оталиқ (т.). Бухорои шариф сувининг идораси, Самарқанддан Қорақўлгача бўлган сув тақсимооти унинг қўлида эди. Бухоро мироблиги ва доругалиги ҳам унинг вазифасига кирар эди.

2. Девонбеги калон (ар.–ф.)-катта девонбеги. Вилоят хирожи (хирожи муаззафи)⁵⁰нинг ҳисоб-китоби унинг зиммасида эди. давлат ҳисобидан тўшакхона меҳтари, ғалла заҳирасидан амлокдор, девони калон, девони танобхонага дафтарларга муво-

⁴⁹ Абдурахмонов А. Зоҳидий А. Тўгон Закий Валидийнинг Туркистонга қилган сафари. Т.: Фан. 1997. 15-32 бетлар. Бухорода учта ашроф Садр Зиё, амирзода Ҳашмат ва қози Бурҳонуддинда катта ва бой шахсий кутубхоналар бўлган. Садр Зиё китоблари (1000 жилддан иборат) унинг ўлиmidан кейин 1932 йили мусодара қилинган. Ҳозир ундан қарийб 400 жилди Ўзбекистон ФА Шарқшунослик Институтида сақланади. Ҳашмат кутубхонасидан 200 жилдга яқини ҳам шу хазинада сақланаётир. Қози Бурҳонуддиннинг кутубхонаси тақдири (энг катта бўлгани билан) номаълумдир. Ундан фақат 10 та жилд юқорида тилга олинган институтда сақланади. Қар.: Vohidov Shodmon, Erkinov Aftondil. Le fihrist. P. 141-144.

⁵⁰ Хирожи муаззаф - маош, ойлик.

фиқ харажатларни берарди. Қорақўл мироблиги ҳам девонбеги қўлида эди⁵¹.

3. **Парвоначи.** Амир фармониға биноан унинг ёрлиқларини умаролар ва зодагонларға етказарди. Арабхона жамоасининг раҳбарлиги ҳам унинг зиммасида эди.

4. **Додхоҳ.** Мазлумлар арз-додларини амирға етказиб жавобини қайтарарди. Амир ижозати билан баъзан ўзи ҳам аризаларни кўриб чиқарди.

Бу амал соҳибларининг амир ҳузурида ўз ўринлари бор эди. амирнинг яқинларига берадиган амал ва мансаблар қуйидагича бўлган:

1. **Кўкалдош** (асли кукракдош, т.). Амирнинг энг яқин кишиларидан бўлиб, унинг душманлари, дўстлари ва хайрхоҳларидан хабардор бўлиб турарди.

2. **Қушбеги калон** (т.-ф.)-катта қушбеги. Овчилар, овчилик асбоблари қушлар ва итларидан хабардор бўлиб турадиган амалдор.

3. **Иноқи калон** (ар.-ф.)-катта иноқ. Умаро, шогирдпешалар ва бошқаларға амир суҳбатига мушарраф бўлган ёки бўлмаганлари ҳақида хабар берарди.

4. **Хожайи калон** (ар.-ф.)-катта хожа. Сарой маҳрамларининг каттаси. Амир ҳарами эшигининг посбони. Ҳарамга лозим бўлган озиқ-овқат ва кийим-кечакларни етказиб берган.

Юқорида зикр этилган амалларнинг эгалари амир атрофида махсус ўринлари бўлган. Булар аҳли қаламдан алоҳида турардилар. Амир ижозати билан катта девонбеги саройға отга миниб келиши мумкин эди.

Қуйидаги амалдорлар ҳам амир яқинларидан бўлиб, амир амри билан отда саройға келишлари мумкин бўлган. Буларнинг мартабалари кўкалдош, қушбеги, иноқ ва хожайи калондан анча паст турарди. Булар **иноқи хурд** (кичик иноқ), **меҳтари калон** (катта меҳтар), **девони саркор** ва **дастурхончи**.

Иноқи хурд (ар.-ф.)-амир муҳрлари сақланадиган сандиқчага посбонлик қиларди. Элчиларнинг аризалари аввал иноқи хурд қўлига бериларди. У хатни очиб амир ижозати билан овоз

⁵¹ Мажмаъ ул-арқом, 96-97 бетлар.

чиқариб ўқиш учун муншига берарди⁵². **Меҳтари калон** (ф.) вази-фаси шундан иборат эдики мусулмонлар ушр (даҳяк)ларидан 1/4, ғайримусулмонлардан ушрларининг ярмини, ҳарбийлар ушрларини нақдина, ғалла ва бошқа топилган нарсалар билан ҳисоб-китоб қилиб олар эди. Девони саркор амали шундан иборат эдики, давлат мулклари, тегирмонлари, дўконлари ҳисоб-китоб ишларини бажариб, амир ҳарамига тегишли харажатларини берарди. **Кўриниш** кунидаги озиқ-овқатлар, сарполар харажатини ҳам у берар эди.

Дастурхончи (ф.)-шоҳ дастурхонига жавобгар бўлиб, гўштни дастурхонга майдалаб бериб, маҳрамларга бошчилик қиларди.

Қуйидаги тўрт амалларнинг эгалари амир хоҳишига мувофиқ унинг суҳбатига баъзан мушарраф бўлишлари мумкин эди, баъзан эса йўқ. Булар **тўпчибоши калон** (т.-ф.)-тўпхона бошлиги (амир Олимхон даврида аскария ишлари унинг қўлида бўлган).

Баковули калон (м.-ф.)-катта баковул амир ошхонаси ва унинг ходимларининг бошлиги. Сомжон туманининг мироблиги ҳам унинг қўлида эди.

Уроғи хурд (кичик уроқ, т.-ф.)-амирлар ва аҳли рикоб (узанги) мулозимлари ва хизматкорлари устидан назорат қилиш унинг вази-фаси эди.

Кафшбардор (пойафзал кўтарувчи, ф.), **асобардор** (аса кўтарувчи, ар.ф.), **чеҳраоқаси** (ф.-т.), **жиловдорлар** (т.-ф.) хизматкорлар қаторига кирардилар.

Эшикоқоси, чигатойбеги, тўқсабо ва мирохури калон-катта мирохур саройга отга миниб келишлари мумкин бўлса ҳам лекин амир ҳузурида махсус ўринлари йўқ эди. **Эшикоқоси**-амир саройининг посбонлиги ва муҳофазати ҳамда **Шофиркон** туманининг ҳукумати ва мироблиги унинг зиммасида эди.

Чигатойбеги (м.-т.)-чигатой жамоасининг бошлиги ва Миробод туманининг мироблиги ҳам унинг қўлида эди.

Тўқсабо (м.-т.)-амир дастурхони устига идиш-товоқларни тартиб билан қўйиб, амирга шарбат, айрон ва яхоб қўйиб берарди. Амир мажлисининг дастурхонини назорат қиларди. **Харқонруд** туманининг ҳокимлиги ва мироблиги ҳам унинг қўлида эди.

⁵² Ўша асар, 97 бет.

Мирохури калон (ар.-ф.)-катта мирохур. Амир жилавида хизмат қилиб «парвона»га ўхшаб атрофидан ҳабардор бўлиб турарди ва Коми Абумуслим туманининг мироблиги унинг зиммасида эди.

Қуйидаги амалдорлар саройга пиёда кириб келардилар. Мартабалари иноқи хурд даражасига яқин эди. Булар **қўрчи-боши** (м.-т.)-сурб (қўргошин), борут захираларининг тайёрлашига жавоб берарди. Баъзи ариқларининг мироблиги ҳам унга бериларди.

Удайчи-уруш ва юришлар вақтида навкарларни саф-саф тартибга солар ва нақиб маслаҳати билан сайройни мулозим ҳамда хизматкорлар билан таъминларди.

Қоравулбеги-қаровуллар, посбон ва соқчилар бошлиги. Давлат тинчлиги ва хавфсизлигига жавобгар эди.

Тўшакхона меҳтари-қўшин ва аскарларни зарур бўлган кийим-кечаклар билан таъминларди, маошларини хазинадан берарди. Қуйидаги амалларнинг даражаси юқоридаги мансабларга яқин эди.

Шифовул-меҳмонлар ва элчиларнинг қабулига жавобгар шахс.

Тўпчибоши дарбори олий-сарой амнияти ва тинчлигига жавобгар мансабдор.

Мирохурбоши-амир отларига ем, хашак, сомон ва бедаларини етказиб берувчи амалдор.

Шаҳна (ар.)-кечалари Бухоро работининг ичида миршаблик қиларди.

Чобуқчи (т.-ф.), **хазиначи** (ар.-ф.), **рисолачи** (ар.-ф.) ва **туфангчи** (милтиқсоз, ф.) юқоридаги амаллардан пастроқ турарди. **Чандовул** (м.-т.), **йўлчи** (т.) ва **жосус** (ар.) юриш вақтларида хизмат қилардилар. **Жибачи**, **садоқ-қўрчи**, **қўрчи** ва **мўзабардор** (этик кўтарувчи) юқоридаги амаллардан даражаси пастроқ эди.

Сарой юзбошилиги, **амлоқдор**, **гулобчи** (гулоб берувчи, ф.) ва **муфарриҳ** (хурсанд қилувчи, масхарабоз-?, ар.) амаллар яқин ва ишонарли кишиларга бериларди.

Булардан даражаси пастроқ амаллар саройнинг **панжохбоши**-си (элликбошиси, ф.), **амини об** (сув амини, ар.-ф.) ва **мироб** (ар.-ф.) булардан пастроқ амаллар **офтобачи**, **рупокбардор** (сочиқ тутиб турувчи, ф.), **курта бардор** (либос берувчи, ф.), **тиркашбардор** (ўқдон кўтарувчи, ф.). Саройда яна **дасторбанд** (салла ўров-

чи, ф.), жиғабанд (т.-ф.), тамакисоз (тамаки қилувчи) ва оташбардор (чилимга олов ёндорувчи, ф.) хизматда бўлганлар.

Тугъеги (м.-т.), шукурчи (т.-ф.), найзабардор (ф.) ва жилов қўшбегиси булардан пастроқ даражада бўлган. Кейин керак-яроқчи (т.-ф.), бўхчабардор (ф.), омборчи (т.-ф.), мевадор (ф.) турарди. Яроқчи амир иморатларига зарур бўлган нарсаларни сотиб олиб келарди. Булардан пастроқ даражада зинбардор (эгар тутувчи), турган. Булардан кейин воиз, кўкалдоши хурд (кичик кўкалдош), ясовул, маҳрам (ар.) ва тунқатор турарди. Чехраоғаси, ясовул, жарчи ва бўйун оталиқ (таъзим қилиш қоида-тартибини назорат этувчи, т.-м.) амалдорлари ҳам бўлган. Бу амалдорлардан пастроқ баковул, чехрабоши, меҳтари рикобхона, табақжўра (ар.-т.) турган.

Меҳтари рикобхона кейинги вақтда шарбатдор амалига айланади. Заргарбоши, дарзибоши (тикувчилар бошлиги), меъморбоши (ар.-т.), нажжорбоши (дурадгорлар бошлиги, ар.-т.) ҳам саройда хизмат қилганлар. Булардан пастроқ даражада фаррошбоши, машъалчи (ар.-т.), доругабоши ва шотирбеги (ф.-т.) турганлар. Булардан пастроқ фаррош, белдор (боғбон, ф.), ровиякаш (сув ташувчи, ар.-ф.) турган.

Зиндонбон (ф.), жилбон (йўллардаги посбон, т.-ф.), жаллод (ар.) ва бандибон (ф.) хизматкорлар қаторига кирардилар.

Янги хизматга келган навкар (нукар), маҳрам, ясовул, қоравул (м.-т.) ёки қораоломон бўлиб ишга қабул қилинар эди.

Амир Олимхон даврига келиб энг юқори даражадаги амаллар қўшбеги, девонбеги парвоначи, иноқ, додхоҳ, тўқсабо, тўпчибоши бўлиб қолган эди. Амир Олимхон мансабдорлари ва ҳарбий амалдорларига хизматлари учун Александр III орденини берар эди.

Бухоро мамлакатада мударрислар махсус иззат-эҳтиромга эга эдилар. XX асрнинг бошларида Бухорода мударрислар сони 800 нафарга етган экан⁵³. Садри Зиё маълумотига қараганда XX асрнинг бошида Бухоро шаҳрида 80 га яқин катта ва кичик мадрасалар бўлган⁵⁴.

Мударрислар «аъло тадриси» ва «авсат» (ўрта) «тадриси», яъни икки категорияга бўлинган эдилар. Олий даражали мудар-

⁵³ Тарих-и нофеи, 33-35 бетлар.

⁵⁴ Муҳаммад Шариф ибни Абдушукур Садри Зиё. Мадрасаҳо-йи шаҳри Бухоро. //Қўлёзма. ЎзФА ШИ, №-2493, охириги varaқлари.

рислар қози ул-қуззот, раиси калон, шайх ул-ислом, охунд, аълам, муфти аскар бўлган. 22 та муфтидан иборат Фатво кенгаши мавжуд эди. уларнинг даражалари ўроқ ва эшикогоси мартабаларига тенг эди. муфтилар садр, судур, шайх ул-ислом, нақиб ва мир асад мансабларига кўтарилди. Имтиҳон топширгандан сўнг мударрис ушр ҳисобидан маош оларди. Мударрислар яна «банораспўш» (банорас тўн кийганлар)-200 нафар ва «беқасабпўш» (беқасам тўн кийганлар)-300 га яқин домулладан иборат гуруҳларга бўлинар эдилар⁵⁵.

Бухоро шаҳрида XX асрнинг бошларида 80 га яқин мадраса, 296 масжид, 18 та Жомиъ масжиди, 80 та қабристон ва мазор, 13 кутубхона, 96 та қироатхона, 200 га яқин мактаб мавжуд бўлиб, уларда мударрислар ва уламо хизмат қиларди⁵⁶. Юқорида айтганимиздек Қози Бурҳонуддин, амирзода Муҳаммад Содиқ-Ҳашмат, Қози калон Садри Зиёнинг шахсий кутубхоналарида юзлаб қимматбаҳо китоблар сақланар эди.

Амир Олимхон даврига келиб амалдор ва мансабдорлар қуйидаги даражаларга кўтарилиши мумкин эди.

1. Чеҳрақоси.

2. Мирзабоши.

3. Тунқатор.

4. Жибачи.

5. Қоравулбеги.

6. Мирохур.

7. Туқсабо.

8. Эшикоқобоши.

9. Бий.

10. Парвоначи.

11. Додхоқ.

12. Кичик иноқ.

13. Катта иноқ.

14. Девонбеги

15. Қўшбеги.

16. Оталиқ.

Мазкурлардан тўқсабодан бошлаб вилоят ҳокимлари бўлишлари мумкин эди. Қўшбеги калон, қўшбеги поён (кичик

⁵⁵ Тарих-и нофеи, 33-35 бетлар.

⁵⁶ Ўша жойда.

қўшбеги), қозикалон, раиси калон ва мир-и хазина вазир ваколатага эга эдилар. Ҳарбий юришлар даврида қўшбеги поён лашкарбоши этиб тайинларди⁵⁷.

Бухоро қўшини «Тарих-и нофеи» маълумотида қараганда етти хил даста ёки гуруҳдан иборат бўлган: 1. Тўпчилар. 2. Оталик. 3. Шефский. 4. Терский. 5. Араблар. 6 Туркман ва 7. Ёлланган аскарлар. Туркман дастаси ҳамда ёлланган аскарларнинг бир қисми пиёда хизмат қилардилар. Танлаган «Шербачалар» дастаси ҳам бўлган экан. Туркман полки Когонда, Терский, Шефский ва отликлар Ситораи Махоса казармаларида жойлашган эди⁵⁸.

Амир Шоҳмурод даврида қўшин икки қанотдан иборат бўлган. Сўл қанотида манғит, кенагас, кериот, дурман, қўнғирот, хитой, қипчоқ, ўтажи, туркман, арлот, қиёт, қирғиз, қалмоқ, ҳофиз, ўғлон, тилод дасталари бўлган. Чап қанотда қатонгон, сарой, ябу, баҳрин, жалойир, қанғли, юз, минг, найман, қарлуқ, берқут, қушчи, арғун, оғлон, қалмиқ, фўлодчи, қирқ, олчин, мажор, чинбой, бадаийил, ас, жибирғин, қилгий, тимой, масид, татор, боғлон, иложи, тангут ва шогирдпеша гуруҳлари жойлашган⁵⁹.

Олимхон даврида қозийи калон, Раиси калон ва раис мансабларига аълам ва муфти аскарларидан тайинланар эди. Аълам-охунд, охунд-шайх ул-ислом, охиргиси эса нақиб ва мир асад бўлиши мумкин бўлган⁶⁰.

Бухоро давлатида аксар амалдорларнинг шахсий муҳрлари бўлар эди. 1997 йили Шаҳрисабзда яшаган қози ва хаттот Файзулла Махдум-Равнақийнинг кутубхонаси ва архивидан 100 га яқин муҳрларнинг нақшини топдик. Турли амалдорларнинг бу шахсий муҳрлари XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларига тегишли бўлиб Бухорога вилоятларининг маҳаллий бошқаруви ҳақида муҳим маълумотларни беради. Шаҳрисабзда Қози

⁵⁷ Муҳаммад Шариф ибни Абдушукур - Садри Зиё. Фихрист. // Қўлёзма, Ўз. ФА ШИ, № 2460, 17^б. вар.

⁵⁸ Тарих-и нофеи, 28 бет.

⁵⁹ Мажмаъ ул-арқом. С. 37, 15 а, 15 б варақларнинг ҳошиясида шундай ёзув бор: «Шуни билмоғ лозимки, зикр этилган уруғлар бир неча тақсим (гуруҳ)дан иборат. Ҳар бир тақсим яна бир неча тира (гуруҳчага) бўлинади. Масалан, тўқ манғит, оч тўқ, манғит, оқ манғит гуруҳлари бор. Қора манғит яна чўқи, чала баҳодур, кўса, уланчи ва бошқалардан иборат. Қолган уруғларда ҳам шундай тақсимот мавжуд».

⁶⁰ Тарих-и нофеи. 29 - 30 бетлар.

Абдулҳаким судур, қози Мирзо Муҳаммад Шариф судур қози калон, Абдуллоҳ хўжа ўроқ, Мулла Саъдуллоҳ судур муфти, Мирзо Фозил шарбатдор, Сайид муллажон садри аълам, Хўжа-бийқули қўшбеги, Амал эшон қаровулбеги, Бобожон мирзабоши, Муҳаммад Юнус мирохур, Тилаб Қобил чехрақоси, Умриқул жибачи, Шариф бий шиғовул, мирза Шодибек акабоши маҳрамбоши, Очилди тўқсабо хазиначи, Мансурхўжа мударрис ўроқ, мулло Холназар мударрис муфти, ўроқ ва бошқалар XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида яшаган эканлар⁶¹.

МАНФИТЛАР ҲУКМРОНЛИГИ ДАВРИДА БЎЛГАН МАНСАБДОР ВА АМАЛДОРЛАР.

(Персонография)*

Амир Ҳайдар (1800-1825 й.) даврида бўлган аълам
ва қозилар:

Аълам Домулло Аваз **Муҳаммад** туркман.

Аълам Атоуллоҳ хожа садр – «Махдуми чапнавис». Амир Ҳайдар даврида Хожа Давлат, Мадрасаи Олий, Мадрасаи Шоҳ мадрасаларида мударрис бўлган.

Амир Фиёсиддин Бадахший Қози Домулло махзум охунд.

Охунд мулло Маҳмуд.

Қози Мулло Боқи Муҳаммад.

Қози Муҳаммад Азиз.

Қози Турсунбой.

Қози Мулло Иноятуллоҳ.

Қози мирзо Умид.

Қози Абдурахим.

Қози Мулло Одина.

Қози Мулло Муҳсин.

Қози Ниёзберди.

Қози Абдулгани.

⁶¹ Қар.: Ш. Воҳидов., А. Эркинов. Фихристи китобхонаи Равнаки Шаҳрисабзий. - Кум: Нашри Китобхонаи Маръаши-Нажафий. (Эрон). 1998, 3 бет (форс тилида).

* Маълумот Бухоро қозикалони Муҳаммад Шарифхон - Садри Зиё асарлари асосида берилмоқда. Қар.: Садри Зиё. Зикри Салтанати подшоҳони манғит дар Маворауннаҳр. //Қўлёзма, ЎзФА ШИ № 2241.

Қози Мирзо Фузайл.
Қози Абу Наср.
Қози Мирзо Олим.
Раис Мулло Абдулхолиқ.
Қози Ширинхожа Судур.
Аълам Домулло Ниёзберди туркман Қози – аскар.
Муҳаммад Амин Маҳдум-Мир Араб мадрасасида мударрис,
Муфти Хожа масжидида хатиб бўлган. Домулло Ниёзбердининг
ўғли.

Раҳимберди маҳдум-Бухоро шаҳрининг Раиси.
Муҳаммад Юсуф маҳдум-Бухоро қозиси.
Аваз Бадал Аълам.
Сирож маҳдум Муфти.
Имод маҳдум Муфти Сирож маҳдум ўғли.
Аълам Мирзо Абдурахмон ўғиллари.
Мир Жунайдуллоҳ Мир – асад Муфти.
Мавлави Муҳаммад Шариф Муфти.
Қози Мирзо Умид.
Қози мирзо Фузайл.
Қози Турсунбой Қоракўлий Қози Муҳсин Хатлоний.
Қози Абдузоҳид.
Қози Домулло Мурод.
Қози Муҳаммад Азиз.
Қози Неъматуллоҳ Мир – асад.
Қози Мирзо Иноятуллоҳ Шайх ул-ислом.
Қози Мир Абдуллоҳ Шайх ул-ислом.
Халифа Абдурахмон.
Қози Мирзо Абдулваҳҳоб.
Қози Муҳаммад Бўстоний Мударрис (Говкушон мадраса-
сида).
Мулло Одина Бўстоний.
Домулло Муҳаммад Замон (Қўқон қози аскари-1842 й.)
Домулло Авазхўжа Садр – аълам (Қўқон раиси-1842 й.), Қози
(Ғиждувонда), мударрис (Мавлоно Мискин мадрасасида), муфти.
Қози Мирзо Ворис Муфти.

Уламолари:

Мавлави Шарифхўжа Чусти «Эшон мавлави».
Бузрукхўжа Садр-раис.

Қози Нусратуллоҳ хўжа.
Қози Олимхўжа Судур.
Қози Фозилхўжа
Қози Юсуфхўжа
Қози Файзуллохўжа
Қози Идрисхўжа.
Сулаймонхўжа Мударрис.
Мўминхўжа Мударрис.
Саид Муродхўжа.
Арслонхўжа.
Неъматуллоҳ хўжа.
Ҳодихўжа Судур, қози.
Қози Мир Саид Олим.
Қози Раҳмонқули.
Шайх Абдуллатифхўжа «Мавлави Жабали».
Мир Жунайдуллоҳхўжа Қози – аскар.
Инотуллоҳ Муфти.
Эшон Сулаймон Муфти – аскар.
Домулло Муҳаммади Садр, Муфти.
Орифқул Муфти.
Мир Олим Муфти.
Олимхўжа Ўратепадаги Муфти.
Домулло Ҳасан Муфти.
Охунд Шайх Муҳаммад Ниёз Вали.
Домулло Азимжон Садр-раис.
Раҳмонберди махдум Садр-раис, Вазир.
Домулло Тош Мударрис.
Шайх Иноят Бадахши.
Эшон Мирҳожии Абдулкарим Шаҳрисабзи.

Амир Музаффар (1860-1885 й.) давридаги
вазирлар ва амирлар:

Тўхтамиш Иноқ.
Абдусаттор Иноқ.
Оллоёр Девонбеги.
Иброҳим Парвоначи.
Иброҳимбек Удайчи.
Абдушукурбек додхоҳ Удайчи.
Муҳаммад Раҳим Парвоначи.

Иброҳим Хайёл.

Яхшибек Удайчи.

Муҳаммади Қўшбеги Вазир.

Остонақул Қўшбеги (Ҳисор ҳокими).

Аббосбий.

Муҳаммад Шариф Девонбеги бин Муҳаммади Қўшбеги.

Абдурахимбек Иноқ лашкарбоши бин Абдусаттор Иноқ.

Ҳайдарқул Иноқ ибн Муҳаммад Шариф Девонбеги.

Мўминбек Иноқ.

Мирзо Салимбек Иноқ.

Ҳайдарқул Иноқ.

Худойназар Оталиқ.

Фулом Ҳайдар Девонбеги Афғон.

Муҳаммад Юсуф Девонбеги.

Турсунхўжа Мир ибн Нажмиддин хожа Мир – асад.

Тўрахўжа Садр.

Баҳодирбек Иноқ.

Мирзо Сайидбек Мушриф.

Шукурбий иноқ Вазир.

Раҳматча Мирохур, Вазир.

Сулаймонхўжа Ўроқ, Надим.

Раҳматуллоҳ додхоҳ табиб, Надим.

Хожи Абулфайзхўжа ўроқ, Надим.

Мирзо Мунир Мунши.

Алимадад иноқ Лашкарбоши.

Мулло Холмурод Лашкарбоши.

Мулло Муҳаммад Иноқ Лашкарбоши.

Абдулкарим Девонбеги.

Тўрақул Девонбеги ибни Абдулкарим.

Боротбек иноқ лашкарбоши Девонбеги.

Абдуллохўжа Судур Жўйборий.

Вазирлар:

Муҳаммад иноқ Қўшбеги (Самарқанд ҳокими).

Яъқуб Қўшбеги (Жиззах ҳокими).

Оллоёрбек Девонбеги (Ўратепа ҳокими).

Мулло Садриддин Хатлоний Қозикалон.

Яҳёхўжа Файзи Аълам Охунд.

Эшон Муҳсинхўжа Аълам.

Эшон Султонхон Муфти.
Эшон Сўфихўжа Муфти.
Эшон Ихтиёрхон Муфти.

Амир Абдулаҳадхон (1885-1910 й) давридаги
вазирлар:

Муҳаммади Қўшбеги ғулом.
Эшон Мирза Қўшбеги.
Остонакул Қўшбеги-Муҳаммад Шариф Девонбеги закотчи-
нинг ўғли.
Мирзо Насруллоҳ Бухоро Қўшбегиси.

Қози калонлар:

Домулло Абдушукур Садр.
Мулло Бадриддин садр Мулло Садриддин қозикалон Хат-
лоний ўғли.
Мулло Бақохўжа садр Қозихожа садр муфти ўғли.

Сараскарлар:

Алимадад Тўпчибоши.
Мулло Маҳмуд.
Мулло Холмурод.
Шодибек Иноқ.
Ақром Иноқ.
Абдулқодир Иноқ.
Абдурахимбек Иноқ Абдусатторбек Иноқ ўғли.

Дабирлари ва мунишилари:

Мирзо Азим Бўстони Сомий.
Мунши Мирзо Исмқули Хурозий.
Мирзо Абдулаҳад Мунши.
Мирзо Сафар «Абди» тахаллус, мушриф.
Мирзо Муҳаммад Алим «Роҳат» тахаллусли.
Мирзо Абдурахим Пишқуҳий.
Мирзо Баҳром Мунши Мирзо Сафар ўғли.

Иш юритувчилари (маъмурлари):

Абдумўминхон Аббосбий ўғли-**Ҳисор** ҳокими, унинг катта акаси Остонакул қўшбеги.

Раҳмонқули Девонбеги-**Балжувон** ҳокими.

Ақромхон тўра-катта акаси **Хузор** ҳокими.

Умархон Ақромтўра ўғли-**Чироқчи** ҳокими.

Абдулалли Иноқ ибни Шерали Иноқ-**Бойсун** ҳокими.

Туробқул Девонбеги-**Шаҳрисабз** ҳокими.

Авлиёқул Девонбеги-**Китоб** ҳокими.

Тўрахўжа Садр-**Қарши** ҳокими.

Абдурахим Иноқ-**Хатирчи** ҳокими.

Мирзо Низомудин Урганжий-**Чоржўй** ҳокими.

Мирзо Раҳматуллоҳ Додхоҳ-**Кармина** ҳокими.

Искандарбек-**Нурота** ҳокими.

Саркардалари:

Муҳаммад Юсуф Девонбеги.

Турсунхўжа садр Мир асад.

Ҳайдарқули Иноқ.

Ҳайдарқули Девонбеги Афғон.

Удайчилари:

Яхшибек Додхоҳ.

Иброҳим тотор.

Авлиёқулбек Додхоҳ.

Насруллоҳ Ёр Девонбеги.

Эрназарбек Додхоҳ.

Абдушукур Додхоҳ.

Шодибек Додхоҳ.

Амонуллабек Додхоҳ.

Тўрақулбий

Аҳрорқулбек Додхоҳ.

Хос надимлар:

Сулаймонхўжа Додхоҳ.

Мирзо Раҳматуллоҳбий Табиб.

Ҳожи Абулфайзхўжа Судур.
Абдурахмон махдум Табиб.
Мирзо Насруллоҳбий.
Мирзо Сайидбек Тўқсабо.
Муҳиддин махдум Судур бин қози Бадриддин.
Шамсиддин махдум – «Шоҳин».
Абдулқодирхўжа ўроқ – «Савдо».
Мулло Назруллоҳ ўроқ – «Лутфий».
Содиқхожа – «Гулшаний».
Идрис махдум – «Рожий».
Мулло Озод Додхоҳ.
Таваккалхожа Нуратой.

Олимлар:

Эшон Ихтиёрхон Охунд.
Орифхон Садр Эшон Мўминхожа аълам ўғли.
Мулло Бадриддин Садр – раис Мулло Садриддин қози калон
Хатлоний.

Абулхайхожа Садр, аълам элчи.
Домулло Абулфазл Садр – аълам, Балхи «Сирож».
Мулло Ғиёсуддин Садр аълам.
Иноят махдум Садр Муфти.
Исо махдум Муфти.
Мулло Шамсиддин Муфти Хатлоний.
Абдулҳаким махдум.
Охунд Муллобий Муҳаммад Садр – Охунд Қаршигий.
Мулло Миърожиддин Садр – Охунд.
Абдулҳамид хожа Садр – Раис.
Мулло Сайид Қамар Муфти-аскар.
Абдуллоҳхўжа садр Муфти-аскар сўфи Хўжа Охунд ўғли.
Файзуллоҳ хўжа Садр, Муфти-аскар, Қози калон Мавлави
ўғли.

Домулло Ҳомид Араб Аълам.
Мулло Ҳисомуддин Судур Муфти.
Мулло Иномуддин Шаҳрисабзий Аълам Қаршигий.
Насриддин хожа Аълам Қаршигий.
Домулло Абдуллоҳ Нўғай Муфти.
Домулло Сирож Нўғай Муфти.
Мулло Бурҳонуддин Судур Самарқандий.

Юнус махдум Ўратепаги Муфти.
Домулло Юсуф Ўратепаги Муфти.
Эшон Олимхўжа Ўратепаги Мударрис.
Мулло Абдуллоҳ Панжшанбеги Мударрис.
Мулло Қурбон Фитрат Мударрис.
Хожи домулло Икром Мударрис.
Мулло Абдураззоқ Хўқандий Муфти.
Эшон Насриддинхўжа Муфти.

Қозилари:

Абдулвоҳид Садри Сарири Балхий.
Абулхайхожа Судур Самарқандий.
Олимхожа Судур.
Бузургхожа.
Файзуллоххожа.
Қозихўжа Судур Қозикалон мавлавий ўғли.
Абдуллоххўжа Судур қози.
Мулло Амонуллоххўжа Судур қози.
Насруллоххўжа Судур қози.
Жунайдуллоххўжа.
Исмоилхўжа.
Исматуллоххўжа Охунд Атохўжа авлодидан.
Дониёлхўжа Судур.
Қозихўжа Ўроқ.
Абдуллоххўжа Ўроқ қози Исмоилхўжа авлодидан.
Муҳиддин махдум Судур.
Зиёуддин махдум Судур Қозикалон судур авлодидан.
Мулло Абдужамол Судур.
Мирзо Муҳаммад Шариф Судур домулло Абдушукур қози
калон авлодидан (яъни Садри Зиё – муал.).
Мулло Бурҳонуддин Судур.
Мулло Қавомиддин Судур.
Мулло Киромуддин Мулло Бадриддин қози калон авлоди-
дан.
Абу Саид махдум Судур Нажмиддин махдум Судур ўғли.
Уззомиддин махдум Судур бин домулло Орифқул Садр, муф-
ти.
Аҳмад махдум Ўроқ муҳандис – «Дониш».
Мулло Қурбон Фитрат.

Мулло Сайид Қамар Фалакиёти.

Қавомуддинхўжа Судур.

Алоуддин махдум бин домулло Ориф Қози Садр.

Амир Олимхон (1910-1920 й.) давридаги амалдорлар.

Вазирлар:

Мирзо Насруллоҳ Қўшбеги.

Мирзо Низомуддинхўжа Қўшбеги Урганжий.

Усмонбек Қўшбеги.

Қози калонлар:

Мулло Бақохўжа

Мулло Бурҳонуддин Бадриддин қозикалон ўғли.

Мирзо Муҳаммад Шариф домулло Абдушукур ўғли.

Охунд ва аъламлар:

Мулло Ғиёсуддин Садр,

Охунд-аълам ибн домулло Орифқул Садр-раис

Қавомуддинхўжа Садр – охунд.

Мулло Имомуддин Садр – аълам Ҳисорий.

Раислар:

Мулло Уззомуддин Мударрис ибн домулло Орифқул Садр -
раис.

Мулло Абдуллоҳхўжа Муфти-аскар, Садр ибн Исмоилхожа
қози.

Мулло Абдусамадхўжа Судур – раис ибн қози Абдулхайхожа
Судур Самарқандий.

Муфти аскарлар:

Мулло Абдуллоҳхўжа.

Мулло Орифхўжа Садр ибн мулло Бақохўжа қози калон, шайх
ул-ислом.

Уламолар:

Хожи домулло Икром(ча) Садр – муфти (қози).
Мулло Дўст Муҳаммад Судур Бойсуний.
Муфти Мулло Қутбиддин Судур вакил.*
Мулло Ибодуллоҳ махдум Судур муфти вакил.*
Мулло Шавқатуллоҳ Самархонхўжа Ўроқ муфти вакил.*
Мулло Музаффархўжа Ўроқ муфти вакил.*
Мулло Шоҳ Судур муфти Бадахший вакил.*⁶²
Мулло Исмоилхўжа Судур муфти Ўратепеги.
Мулло махдум Ўроқ Кўлобий муфти.
Мулло Бақохўжа Судур муфти.
Мулло Нажмуддин махдум Ўроқ муфти Кўлобий.
Мулло Зайнулбашар (муфти).

Қозилар:

Саъдуллоҳхўжа судур ибн Ҳодихўжа Судур мавлави.
Зариф махдум Судур ибн домулло Сайиджон аълам Вардан-
зегий.

Абдулҳаким махдум Судур ибн Фузайл Носир.
Мулло Киромуддин Судур ибн мулло Бадридди қози калон.
Мулло Муҳаммад Амин ўроқ ибн Зиё махдум Судур қози.
Мулло Абулхайр Судур ибн мулло Абдулбоқи Судур.
Мулло Муҳаммад Сайид ўроқ «Назмий».
Мулло Муҳаммад Умар ўроқ ибн мулло Бурҳонуддин қози
калон.
Мулло Усмон Ўроқ ибн мулло Бурҳонуддин қози калон.
Шарафуддин Судур ибн Уззомуддин мударрис.
Мулло Бадриддин Ўроқ ибн мулло Имом.
Мулло Бадриддин Ўроқ ибн мулло Имомуддин Садр – аълам
Ҳисорий.

Мулло Абдурасул Ўроқ – «Закун» лақабли мулло Тожиддин
Судур қози ибн мулло Абдурахмон (муфти).

Сайид Акмалхўжа Судур қози туркман.

⁶² Мазкурлар 1917 йили Амир Олимхон томонидан тузилган муфтилар Кенгашига аъзо бўлиб Бухоро жаидлари ишларини кўриб чиқиб кўп кишини ўлимга маҳкум қилганлар. Қар.: Воҳидов Ш. «Тарих-и нофеи»- Бухоро тарихига оид муҳим манба. // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1997, № - 9-10-11. -Б. 48-56.

Мулло Ниъматуллоҳ қози-»Муҳтарам».

Мулло Нарзуллоҳ – «Лутфий».

Домулло Исҳоқбек Қози.

Мулло Ҳидоятulloҳхўжа Ўроқ Қози ибн мулло Амонulloҳхўжа қози.

Қози Абдунаим хожа.

Мулло Абдузоҳир Урганжий.

Мулло Саъдуллоҳхўжа бин Дониёлхўжа Қози.

Мулло Тошхўжа Қози.

Мулло Асрор Қози.

Мулло Идрисхўжа – «Рожий».

Вафохўжа – «Ваҳший».

Абдулазизхўжа Ўроқ Қундузий.

Қози Нўъмон.

Қози Абдулҳакимхўжа Арбоб.

Қози Абдурахмон Хаттот.

Қози Абдулваҳоб Хаттот.

Қози Ибодуллоҳхўжа-бин домулло Абулфазл аълам Балхий.

Қози Абдуллоҳхўжа – «Абди».

Бу мисоллар шуни кўрсатадики, Бухоро мамлакатада юқорида баён қилинган мансаб ва унвонларнинг амалда жорий бўлиши кўрсатилган тартибда ҳам бўлавермаган. Амалдорларнинг даражалари ҳам баъзан сунъий равишда бўлганини мутахассислар кўрсатиб ўтганлар. Бухорода амал қилинган унвон ва мансабларнинг вазифа ва даражаларини янада аниқроқ тадқиқ этиб, таҳлил этиш уларга нисбатан қўлланган титул ва сифатлар, эпитетларни ўрганиш манбашунос ва тарихчиларнинг муҳим илмий мавзуларидан ҳисобланади.

ХИВА ХОНЛИГИДА УНВОН, МАНСАБЛАР ВА УЛАРНИ ЭГАЛАРИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ (XIX-XX асрнинг бошларида)

Хива хонлиги Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги давлатлари каби парчаланган Аштархонийлар салтанатининг бир бўлаги сифатида шакллана бошлади. Шунда Бухорода мангитлар ва Фарғона водийсида минг сулоласи сиёсий ҳокимияти ўз қўлларига олдилар.

XVIII асрда Хивада муайян бир сулола ҳукуматни эгалламас эди. Чингизий сулоласига мансуб баъзи шахслар Хивага даъват этилиб хонлик тахтига кўтарилар эди. аммо ҳукумат қудрати қўнғирот сулоласидан бўлган иноқ қўлида бўлган. XIX асрнинг бошида иноқ фақатгина ҳарбий ва лашкар амалларини эмас, балки маъмурий ва бошқарув амалларини ҳам қўлида олади. 1804 йили иноқ Элтузар ўзини хон деб эълон қилди. Унинг вориси Оллоқулихон даврида (1825-1842 йй.). Хива хонлиги катта ҳудудларни ҳукмронлик доирасига киритди. Хоразм воҳасидан ташқари, Сирдарёнинг қуйи оқими ва Туркистоннинг бир қисми Хива хонларининг тасарруфига ўтади. Элтузархондан кейин Хивада Муҳаммад Раҳим I (1806-1825 йй.), Оллоқулихон (1825-1843 йй), Раҳимқули хон (1843-1846 йй), Муҳаммад Аминхон (1846-1855 йй), Абдуллахон (1855-1865 йй), Саййид Муҳаммад Раҳимхон II «Фируз» (1865-1910 йй), Асфандиёрхон (1910-1918 йй), Саййид Абдуллахон (1918-1920 йй) хонлик қилганлар. Хива хонлигининг маъмурий тизими ўрганилган бўлса ҳам, хонликдаги унвон ва мансаблар, уларнинг ижтимоий статусларининг фақат баъзи жиҳатлари В. В. Бартольд⁶³,

* Мазкур бўлимини ёзишда тарих фанлари номзоди С.Сабураванинг материалларидан ҳам фойдаланилди. Қар.: Сабурова С. Хива хонлигида давлат бошқаруви. Тарих фан. номзоди дисс. Т., 2001. –170 б.

⁶³ Бартольд В. В. Ближайшие задачи изучения Туркестана. // Наука и просвещение №-2. Ташкент, 1922; Его же, Будущее Туркестана и следы его прошлого //Известия Среднеазиатского комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы, Вып. 1, Ташкент, 1926. 66, 69 бетлар; Его же, История культурной жизни Туркестана, -Л., 1927. 256-бет; Его же, Церемониал при дворе узбекских ханов в VII веке. // Сборник в честь 70 летия Потанина. СПб., 1909, 293-308-бетлар.

М. Йўлдашев⁶⁴, П. П. Иванов⁶⁵, А. Болтаев⁶⁶, Қ. Муниров⁶⁷ асарларида эслатиб ўтилади. Мазкурлардан академик М. Йўлдошевнинг «Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши» асари ниҳоятда қимматли бўлиб, Хива хонлари архивининг маълумотлари асосида ёзилган⁶⁸. Бизни қизиқтираётган мавзу ҳақида маълумотлар «Архив Хивинских ханов» асарларининг 2-жилдида ҳам мавжуд⁶⁹.

Асаримизнинг мазкур қисмида Хива хонлигида жорий этилиб амал қилган унвон ва амаллар хонлигининг маъмурий-сиёсий тизими доирасида таҳлил этилади.

Хива хонлигидаги унвон ва мансабларни сарой, сарой-маъмурий, ҳарбий, диний, қозихона унвон ва амалларига бўлиш мумкин. Шуни ҳам қайд этиш лозимки, бу тасниф соф назарий бўлиб, аслида хонлик даврида қаттиқ ва муайян унвон ва мансаблар соҳалар бўйича берилмаган. Ўша вақтда амалдор ва унвон эгаси хонга нисбатан шахсий садоқати ва қавмий яқинлигидан бир мансабдан бошқа мансабга ўтиб унвон(лар) эгаси бўлган.

⁶⁴ Юлдашев М. Ю. Новые архивные источники по истории Средней Азии // Краткие сообщения Института востоковедения, 1, 1951; Его же, Некоторые вопросы научного использования письменных источников по истории народов Средней Азии. // Известия АН УзР. Серия общественных наук, 1957, 3, 5, 9-бетлар; Его же, Некоторые выводы из работы над архивом Хивинских ханов. // Известия АН УзР, №-1. 1958; Его же, Ценный источник по истории Хорезма. // Известия АН УзР. 1958, № 6.

⁶⁵ Иванов П. П. Архив Хивинских ханов XIX в. // Исследование и описание документов с историческим введением. Новые источники для истории народов Средней Азии, Л., 1940; Его же, Архив Хивинских ханов // Записки Института востоковедения АН России, Т. V, 1939; Его же, Архив Хивинских ханов. Новые источники для истории Средней Азии XIX в. // Записки Института востоковедения АН России, вып. VII. М.: Л., 1939, 5, 26-бет; Его же, История царствования Сейид-Мухаммед-хана (1856-1865). Гулшен-и-давлат. Соч. Мухаммед Ризо мираба Агехи // Материалы по истории каракалпаков // Труды Института востоковедения АН России. Т. VII, М., Л., // Известия АН России. Общественные науки, 8, 1935; Его же, Архив Хивинских ханов. Новые источники для истории Средней Азии XIX в. // Записки Института востоковедения АН России, вып. VII, М., Л., 1939, 5, 26-бет.

⁶⁶ Балтаев А. Хива тарихига оид материаллар // Қўлёзма. ЎзР ФА Абурайхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фонди. № 9320.

⁶⁷ Муниров К. Хоразм тарихчилари: Мунис, Огаҳий ва Бағнийнинг тарихий асарлари. Тошкент, 1961, 172-бет.; Шу муаллиф 2002 йили «Хоразм тарихнавислиги» номли асарини чоп эттирган. Аммо унда муаллиф Хоразм тарихнавислиги ва манбашунослигига оид охириги 50 йиллик даврида амалга оширилган илмий ишлар ва тадқиқотларга аҳамият бермаган.

⁶⁸ Йўлдошев М. Й. XIX аср Хива давлат ҳужжатлари, II-т. Тошкент, 1960. 401-бет.

⁶⁹ Йўлдошев М. Й. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. Тошкент, 1959, 338-бет

I. САРОЙДАГИ УНВОН ВА МАНСАБЛАР

Хонликда энг олий унвон хон бўлиб, у маъмурий, сиёсий ва ҳарбий (баъзан диний) ваколат ҳамда салоҳиятга (қудратга) эга эди. 1804 йилдан бошлаб фақатгина Қўнгирот сулоласи намояндаларидан Хивада хон бўлганлар.

Хива хонлиги Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигидан фарқли ўлароқ саройда, хон ҳузурида **Кенгаш** амал қилар эди. Бу Кенгашнинг ваколати жуда чегараланган бўлиб, маслаҳат берувчи органга ўхшар, унинг аъзолари энг юқори мансаб ва унвондаги амалдорлар бўлган. Кенгаш мажлисида бошқа амалдорлардан ҳам кўпроқ иноқ, шайхул-ислом, девон ва ясовулбоши ҳал этувчи овозга эга эдилар. Кенгаш масалаларни ҳал этиши даражасига қараб хон хоҳиши билан мажлис бўлар эди.

Бу тор доирадаги яширин кенгаш гарчи давлат ташкилоти сифатида расмийлашмаган бўлса-да, унинг қарори хоннинг қароридек кўрсатилса-да, лекин амалда бу кенгаш юқори қонун чиқарувчи маъмурий ва суд ҳокимияти эди. Кенгаш ана шу кишилар иштирокида хонликнинг ички ишларига доир ҳамма масаларда қарор қабул қилар ва хонликнинг бошқа давлатлар билан бўлган ташқи муносабатларига доир муаммоларни ҳам ҳал этарди. Буни XIX асрда Хивага келган ажнабий элчиларнинг ёзиб қолдирган кўпгина хотиралари тасдиқлади⁷⁰. Бу элчиларни ҳаммасини хон қонда бўйича юқори амалдорлари иштирокида қабул қиларди.⁷¹

Муҳаммад Раҳимхон «ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун илгари иноқ ва оталиқлар бошлиқ бўлган уруғ оқсоқоллари кенгаши ўрнига Олий Кенгаш таъсис этди. У кенгашга турли даъво ва жиноий ишларни кўриш ва қарор чиқариш ҳуқуқини берди, тўғрироғи амр қилди-деб ёзган эди Н. Муравьёв. У бошқа гувоҳлар каби «Олий Кенгашни хон ўз ихтиёри билан арзандаларидан таъсис этади ва улар хоннинг иродасига қараб қарор чиқарадилар»⁷²-деб ёзган бўлса ҳам, аслида ихтиёри чекланган.

⁷⁰ Abbot J. Narrative of journey from Herat to Khiva, V. 1-2. London, 1843.

⁷¹ Йўлдошев М. Й. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. Тошкент., 1959. 250-бет

⁷² Муравьёв Н. Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 гг. гвардейского Генерального Штаба капитана Николая Муравьёва, посланного в сию страну для переговоров. Ч. I-II, М., 1822. 179, 144-бетлар.

Н. Н. Муравьёв ва Н. Игнатовнинг айтганларини архив материаллари ҳам тасдиқлайди.

Хоннинг маслаҳатчилари бўлган оқсоқоллари, манбларнинг кўрсатишича, маълум бир фикрга келганларидан кейингина уларнинг қарорини меҳтар(ф.) хонга билдиради.⁷³ Кенгаш мажлиси қарорнома тузмаган, мустақил қарорлар чиқармаган. Гарчи, кенгаш давлатнинг турли-туман ички ва ташқи ишларини муҳокама қила олса-да, бироқ муҳокама қилинган масалалар ва кенгашнинг фикри, даставвал, хоннинг ҳоҳиш-иродасига боғлиқ бўлган⁷⁴.

Кенгашнинг аҳамияти хон сайлаш маросимида расмий жиҳатдан ошишини мушоҳада қилишимиз мумкин. Одатда олдинги хон ўлиmidан сўнг «вали аҳд» (ар.) хон этиб сайланар эди. «Хон номзодини кўрсатишда меҳтар, қўшбеги ва ясовулбоши катта роль ўйнаганлар. Ҳеч шубҳа йўқки, юқори табақа аёнлари ва хон уруглари тор доирада ўтказиладиган сайлов аввалдан келишиб қўйилган бўлади, хонни тайинлаш эса расмий бир маросимдек гап эди»⁷⁵.

Янги хон эълон қилинганч, марҳум хон дафн этилиб, «давр даври фалончи хон» деб жарчилар жар солардилар. Хонликда иноқ унвони ва амали Элтузардан олдин жуда юқори эди. Иноқ даъват этилган хонларга ҳомий бўлиб, 1804 йилгача хонликда тўла ҳукмронлик қиларди. Абулғози хон тантанали маросимларда ўтириш учун иноқларга тўртта жой ажратган.

Муҳаммад Раҳимхон «ўн бир ака-ука ва амакиваччаларини йўқ қилиб, иккитасини, шу жумладан Қутлимуродни омон қолдирди. Унга Қиёт-Қўнғирот тўра иноқи (м.-ар.) деган ном бериб, Урганч шаҳар идорасини топширди. Бошқа уч тўпага Муҳаммад Раҳим хоннинг иззат нафсига қарши турмаган ва сўзсиз унга итоат қилган уруғ оқсоқоллари иноқ қилиб тайинланган»⁷⁶. «Иноқлик даврида, 1804 йилдан олдин ҳар бир уруғда ўттиз иккита мансаб бор эди. Шу мансаб ва унвонларнинг махсус ҳуқуқ, вазифа ва имтиёзлари бўлиб, ҳурмат эгаси эдилар. Муҳаммад Раҳим даврида мансабларни йўқотиб унвонларинигина сақладилар»-деб ёзади Н.Н.Мурвьёв⁷⁷.

⁷³ Ўша жойда, II, 59-бет.

⁷⁴ Русия ФА. Шарқшунослик институти фонди ф. 33, п. 2.

⁷⁵ Йўлдошев М. И. Кўрсатилган асар 252-бет.

⁷⁶ Ўша жойда.

⁷⁷ Муравьёв Н. Н. Кўрсатилган асар, 64 бет.

Шундай қилиб, бий, оталиқ, иноқ ва лавозимлар шунчаки фахрий унвон бўлиб қолган. Хонга яқин ўттиз икки кишидан иборат бўлган иноқ, оталиқ, бий эса ҳоким қилиб белгилаш учун сақланар эдилар. Улар маълум ҳарбий бирлашмаларга бошлиқ бўлиб, маош олиб турар эдилар. Унвонлар орасида энг каттаси иноқ, сўнгра оталиқ (т.) ниҳоят бий (м.) турар эди. Шуни ҳам айтиб ўтмоқ керакки, бий кейинчалик оталиқ ва иноқ даражасига кўтарилиши мумкин эди. Бироқ шу билан бирга эски унвон (масалан, бий)ни ўзида сақлаб қоларди.

Бу имтиёз 1873 йилгача давом этади. Иноқлардан бири хоннинг чап томонида, амирул-умарродан кейин ўтирган ва улуг иноқ деб аталган. Бошка иноқлар ҳам узоқроқда, хоннинг чап томонида йигирманчи ўриндан бошлаб ўтирганлар. Янги хон кўтариш вақтида иноқлар оқ кигизнинг тўрт бурчагидан ушлаб, унда бўлажак Хива ҳукмрони уч марта осмонга иргитардилар. Бу иноқларнинг асосий фахрий бурчи эди⁷⁸. Кейин Мухаммад Аминхон вафот этгандан кейин Иноқбек(ар.-т.) унвони таъсис этилади. 1857-1859 йиллари бу унвон эгаси аввал 400 тилла (1857 йили) кейин-300 тилладан маош олган.

А. Л. Кун ўзининг бошқа бир мақоласида шундай деб ёзади: «Ҳазорасп, Питнак, Шўрохон шаҳарлари бутун қишлоқлари билан ҳозирги Қўнғирот сулоласи ҳукм сурганидан бошлаб иноқларнинг тахти идорасига бериб қўйилган. Иноқлар бу вилоятларнинг даромадларидан фойдаланади, лекин солғут хирожи бундан мустаснодир. Ҳозирги хонгача иноқ мартабаси энг олий мансаб ҳисобланар ва хондан кейин хон уруғида ёши катта бўлган кишига бериларди. Аммо эндиликда бу мартаба ўзининг аввалги аҳамиятини йўқотди. Энди уни хоннинг қариндошларидан икки-уч кишига берилади⁷⁹. Кейинчалик XX аср бошларида иноқ ҳам бошқа бир юқори унвонлар эгалари каби катта ер соҳибларига ўхшаб бир тўпа ёки бир уругнинг вакили сифатида эмас, балки бек мартабасига тушиб олий сарой амалдорларидан маъмурий мансаб эгаларига айландилар. Юқори мансабларга хоннинг ўзи маош белгилар эди, қуйи мансабларга эса қушбеги, меҳтар ва девонбегилар белгилардилар.

Бироқ аён ва амалдорлар оладиган маош миқдори улар ўз мансаблари туфайли қўлга киргизадиган даромадни акс эттир-

⁷⁸ Ўша жойда.

⁷⁹ Кун А. Л. Заметки о людях в Хивинском ханстве // Туркестанские ведомости. 1973, №-33.

мас эди. масалан, миршабга ҳар йили расман беш тилла бериларди. Бунга ўша вақтда йигирма беш ботмон бугдой келарди. Ўз-ўзидан маълумки уларнинг оладиган маоши даромадларининг жуда оз қисмини ташкил этарди.

1910 йил Хивада рус ҳукуматининг тазйиқи билан ислоҳот ўтказилиб, ҳар бир амалдорга қатъий маош белгиланган эди. Миршабга бир юз йигирма тилла ёки икки юз олти сўм маош белгиланган. Ўша вақтда бу маблағга Хивада 216 пуд бугдой келарди. Бинобарин, илгари амалдорга йилида бериладиган маблағ шаклан маош бўлмаса-да, ҳақиқатда эса (миқдори жиҳатдан) фақат ёрдам эди.

Амалдорлар ва умуман, бюрократ аъёнларнинг асосий даромад манбаи хон томонидан бериладиган ва ўзлари сотиб оладиган ерлардан келадиган даромадлар ҳисобланарди⁸⁰.

Нақиб-нақибхўжа (ар.). Саййидлар ва хўжалар учун юқори фахрий унвон эди. нақиб хоннинг энг яқин маслаҳатчиларидан бири бўлиб, сафарда унга ҳамроҳ бўларди. Нақиб мадрасани тугатаётган киши бўлиб, пайғамбар наслидан бўлиши керак эди. Расмий қабул маросимларда нақибхўжа хоннинг сўл томонида биринчи ўринда ўтирган. Бухорода ҳам нақиб расмий қабул маросимларда амирнинг сўл томонида биринчи ўринда ўтирган⁸¹.

Амир ул-умаро (ар.). Амирларнинг амири. Бу унвон 1272 (1855-1856) йили таъсис этилган. Саййид Муҳаммадхон бу унвонни биринчи марта ўзининг акаси Саййид Маҳмуд тўрага берган эди. Муҳаммад Амин иноқ ҳукумдорлик қилган замонда амирул-умаро акаси Фозилбий эди. Ўшандан кейин амирул умаро унвони ҳеч кимга берилмаган. Амирул-умаронинг махсус одамлари бўлгани ҳақида маълумотлари мавжуд. Масалан, Фозилбийнинг 35 та фарроши, 80 та хизматкори, 4 та саис ва дарвозабони борлиги маълум⁸².

Меҳтар (ф.)-яъни катта, улуғ дегани. Саройда хизматкорларнинг бошлиги. Хонга яқин кишилардан ва хон уруғига мансуб аъёнлардан тайинланарди. Меҳтарнинг ўз девони бўлган. Асосий хизмати ер солиғи «солғут» тўплашдан иборат бўлган.

⁸⁰ Йўлдошев М. Й. Кўрсатилган асар, 235 бет.

⁸¹ Бартольд В. В. Церемониаль..., 301 бет.

⁸² Хива хонлиги архиви, 64 дафтар, 5, 53 varaқлар.

Қўшбеги (м.-т.). Бу унвонни кўп олимлар қўшбеги (овчилар бошлиғи) билан адаштирадilar. Аслида Марказий Осиёдаги давлатларда қўшбеги катта лавозим ва мақомга эга бўлган. Олимларимиз Хива хонлари архиви ҳужжатларида учраган қўшбеги деб ўқиб, «қушчи қарчигайчи» «овчи» деб талқин қилишлари хатодир. Қўшбеги аслида Хива хонлигида саройнинг олий мансабларидан бўлиб молия ва солиқ ишларини бажарган. Қўшбегини ҳам ўзининг девони ва амалдорлари бўлган⁸³.

Бекларбеги (м.-т.). Қорақалпоқ ва кўчманчи халқларнинг оқсоқолларига бериладиган фахрий унвон. Бекларбегининг вазифаси уларнинг ўз уруғларидан йиғиладиган харажатларнинг тўғрилигини текшириб туриш ва уларни тўла равишда хазинага топшириш устидан назорат қилишдир. Бекларбеги лавозимида одатда хоннинг қариндош уруғларидан тайинланар эди.

Девонбеги (ар.т.). Унвон ва амал. 1807 йили жорий этилди. «Муҳаммад Раҳим хон ўз амакиваччаси Муҳаммад Мурод бекка бош девонбегилик мансабини, яъни даромад-буромадларни бошқариш вазифаси топширди. Шу йўсинда улар ҳамжиҳат бўлиб, катта иш олиб бордилар, бу иш шу соҳада яхши натижа берди ва янгилик бўлди»-деб ёзади Баёний «Шажараи Хоразмшоҳий»да⁸⁴.

Оталиқ. «Ота» сўзидан олинган бўлиб, иноқ бошлиқ тўпага бирлашган уруғ бошлиғи эди. Абулғози ўз ёнида ўтирмақ учун тўрт оталиққа жой белгиланган. Оталиқ камарига қилич ва пичоқ тақар эди.

Бий. Мартаба жиҳатдан оталиқдан кейин турарди. Бий ҳам хазинадан маош олиб турган. Бий қабила ёки уруғнинг пешвоси, бошлиғи ҳисобланарди.

Бек. XIX асрда Хива хонлигининг ижтимоий-сиёсий ҳаётида беклар анча катта роль ўйнаганлар. Архив дафтарларида уларга «беклар» деб алоҳида бўлим очилган.

⁸³ Хива хонлигида ов ва саёҳат ишларини калон халифа, овчи халифа бошқарар эди. Бухоро ва Қўқонда Қушбеги, қушчилари бўлган. Қар.: Воҳидов Ш. Қўқон хонлигида унвон ва мансаблар. // Шарқ юлдузи. 1996, №- 3-4.

⁸⁴ Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий // Қўлёзма, Ўз. ФА Ҳамид Сулаймонов номли Қўлёзма-лар институти фонди. №-271. 142-бет.

«Бек» хон ва давлат арбобларининг қариндошлари, болаларига бериладиган фахрий унвондир. Агар хоннинг ўғли ёшлигида тўра деб аталса, хоннинг ака-укаларининг ўғли ёки бошқа аъёнларининг болалари бек деб аталади. Масалан, Қутлимуроднинг ўғли, яъни Абдуллохон тахтга ўтиргунча бек деб аталган. Беклар хоннинг ҳар хил топшириқларини бажарар ва уруш сарфларига чиқар эдилар⁸⁵.

Парвоначи (ф.). Саройнинг олий вазифаларидан. Унинг эгаси саройнинг ички ва ташқи ишларида ҳам фаол қатнашиши мумкин бўлган. Арзу шикоятларни хон ҳузурига олиб кириб жавобини қайтарар эди. сарой аъёнларига парвоначи хоннинг фармонларини ҳам етказарди⁸⁶.

Дастурхончи (ф.). Хоннинг дастурхони, еб-ичиш, майшати, меҳмонлар ва элчиларга берадиган қабул зиёфатларига жавоб берарди.

Эшикоқоси (т.). Сарой дарвозаларини қўриқлаш ишларини бошқарарди. Ойболта унинг мансаб аломати бўлган. Хукмдор саройда бўлган вақтда эшикоқоси хонни қўриқлаш билан шуғулланади.

Эшикоқоси арзгўйларнинг нима хусусда келганларини суриштириб, уларнинг саройдаги тегишли амалдорлар томонига йўллар эди. Фақат жуда муҳим хабарлар билан келган кишиларгина хоннинг ҳузурига киргизилар эди.

Бинобарин, эшикоқоси саройдаги маълум миқдордаги хизматчиларга бошлиқ бўлган. «1283 (1866-1867) санаси, 20 ражаб ойининг сешанба куни, Муҳаммадқули эшикоқоси ёмудлар туманига қаровулликка чиққанида унга 10 тилла берилган»⁸⁷.

Ош меҳтар (ф.). Хон дастурхонига тортиладиган овқатларни пиширишга мутасадди бўлиб ошпазлар унинг қарамоғида эди. Хонга овқат пиширилган маҳалда «ош меҳтар» ошхонада шахсан ўзи қараб текшириб турган. Ош меҳтар 6 тилла маош олган, 1275 йили эса 15 тилла олган.

Дарғалар (т.). Улар саройда амалдорлик вазифасини бажариш билан бирга давлат ишлари, маъмурий ишларни ҳам бажарар эдилар. Ҳозирги вақтда Хоразмда дарға деб кема сардо-

⁸⁵ Иўлдошев М. Й. Кўрсатилган асар. 246-бет.; Русия ФА Шарқшунослик институтининг фонди, ф. 33, п. 8.2-варақ.

⁸⁶ Русия ФА Шарқшунослик фонди. ф. 33 п. 8.2 варақ.

⁸⁷ Ўша жойда, 77 варақ; Хива хонлари архиви, 60,61,62,63,64,69-дафтарларга қаралсин.

рини ёки шатак кема бошлигини айтадилар. Хонлик даврида дарға Амударёдан ўтказиб қўйиш ишларини бошқарарди. Хон ихтиёрида уч дарғалик вазифа бор эди. 1265 (1848-1849) йилдан 1275 (1858-1859) йилгача уч дарға бўлган. Улар 15 тилладан маош олганлар⁸⁸.

Ҳамма дарғаларнинг ўз навкарлари бўлган. Шонийез дарғанинг 75 навкари бўлган. Архивда кўрсатилишича дарға ҳам дон йиғиш ва уни улашиш ишлари билан шугулланган. Бундан маълумки, дарғалар дарёдан ўтказиб қўйиш сингари ўз асосий вазифаларини бажариш билан бирга бошқа муҳим вазифаларни ҳам бажарганлар.

Амир ул-умародан кейин расмий равишда юқори саркарда **ясовулбошилик** (м.-т.) мансаби эди. Хонликда улар икки киши бўлиб, бири ёмуд туркманларига, иккинчиси эса човдирларга қўмондонлик қилардилар.

Ясовулбошининг вазифаси хоннинг фармонига мувофиқ лашкарни ўз вақтида урушга бошлаб боришдир. Тинчлик вақтларида ясовулбошилар навбат билан хоннинг турли илтимосларини қабул қилган, маросимларда ҳозир бўлишга масъул эдилар⁸⁹.

Ясовулбошига ясовуллар, миршаблар, шотирлар, эшикоқолари итоат қилардилар.

Хон ҳузуридаги расмий қабул маросимларида ясовулбошиларнинг доимий ўринлари бўлмас эди, лекин улар хон ҳузурида бўладиган тор кенгашда меҳтар, қўшбеги ва девонбеги билан бир қаторда қатнашар эдилар⁹⁰.

Ясовулбошилардан кейин **мингбошилар** (м.-т.) келади. Сарой харажатлари ёзилган маълумотдан кўринишича, мингбошилар яхши инъомлар олганлар.

1275 (1858-1859) йилга доир 66-дафтарда кўрсатилганича хон «ҳазратлари» шикорга чиққан маҳалларида мингбош оқоға 50 тилла 1248 (1867-1868) йили мингбоши меҳар бўлиб тайинланган⁹¹.

Шиғовулларнинг фаолияти «бухри»ларнинг фаолияти билан яқиндан боғлиқ бўлган. Бухрилар айгоқчи, жосуслар эди.

⁸⁸ Йўлдошев М. Й. Кўрсатилган асар. 283-бет.

⁸⁹ Русия ФА Шарқшунослик институтининг хазинаси, ф. 33, П. 2, 78 varaқ.

⁹⁰ Баёний. Шажараи Хоразмшохий, 334,335 varaқлар.

⁹¹ Ўша жойда.

Шотир (асли чокар, ф.). Хива хонининг жиловиди хизмат қилардилар уларнинг сони 10 та эди. 2 та шотир хон отининг жиловидан ушлаб юрардилар. Қизил кийим, қўнгироқли камарлари бор эди.

Удайчи (ҳидоячи, ар.). Сафар чоғида хондан олдин юриб хон номига баланд овоз билан дуо ва саломлар айтиб кетарди. Қўлларида қизил асо кўтарардилар.

Хоннинг саройида яна маҳрамлар ҳамда хонга яқин кишиларга берадиган амал ва унвонлар қуйидагича: офтобачи, бухчабардор, соатбардор, китобдор, музабардор (хон пойабзалини берувчи), шарбатдор, маҳрам боши (юқори лавозимлардан эди), тўшакчи сурнайчи, карнайчи, жарчи, ошмехтар (хон ва сарой ошхонасининг бошлиғи).

Саройда дарбоза олдида турадиган қоровуллар ва махсус дарвозабонлар (булар 7 тилладан 10 тиллагача олар эдилар) дан ташқари хонни қўриқлайдиган тунқаторлар ёки тунотарлар, яъни кечаси билан ухламай чиқадиған кишилар бўлар эди.

Саройдаги хизматкорлар фаррош юзбошининг ихтиёрида эдилар. Фаррошлар иккита бўлиб, ҳар бири 10 тилладан оларди. Фаррош дегани ҳовли супурувчи бўлиб, саройда ҳам шу хизматни қилар эди. Қутлимурод хон ўлгандан кейин, фаррошлар ҳовли супурганлар.

Яна саройда сорбон (туячи)-туя боқувчилар, камон халифа (овчи, қушчи), мерганлар, сайис (от боқувчи), кўмирчи кучанчи (эгар-жабдуқчи), чодирий (хайма хизматкорлари), соатсоз, тамакисоз, лойкаш, кулол, ходимчи, рўмолчи, селобчи (жом ушлаб турувчи), пояки (чилимчи), араваши, носчи, қиличкор (қилич ва шамшир ясовчи), ошпаз, товоқчи, даракчи (отчопар), жирчи (ашулачи), йўнувчи (дурадгор), девон (мирза), мушриф (озуқа йигувчи), божбон (закотчи)лар бўлганлар ва буларнинг давлат хазинасидан маош олганлари хужжатларда ўз аксини топган. Саройда умумий тартибни арбоб назорат қилган. Н. Хаников «Описание Бухарского ханства» деган асарида маҳрамлардан саккиз турли хизматкорларни санаб ўтади:

1. **Офтобачи**-хоннинг таҳоратига сув берувчи.

2. **Бухчабардор**-хоннинг кийим боши мутасаддис.

3. **Соатбардор**-хоннинг соатини сақловчиси.

4. **Китоббардор**-сарой кутубхоначиси.

5. **Хоннинг пойафзалчиси.**

6. **Шарбатбардор**-хонга шарбат титувчи.

7. Маҳрам даҳбоши-ўн маҳрамга бошлиқ.

8. Панжсадбоши-эллик маҳрамга бошлиқ.

Булар ҳаммаси вазифага ёрликсиз ўтказиладилар. Уларнинг қанча бўлишлари бетайин бўлади.

II. ҲАРБИЙ УНВОН ВА МАНСАБЛАР

Энг олий ҳарбий амалдор хоннинг ўзи эди. Хон бошчилигида бошқа ҳудудларга юришлар олиб борилган, баъзи ҳарбий-сиёсий амалиётлар амалга оширилган. Ҳарбий-маъмурий унвонлар: **иноқ, амирул-умаро, бекларбеги, кутвол (ф.), саркарда (ф.), туғбеги, ясовулбоши, юзбоши.** Кейин паншоҳбоши (элликбоши), даҳбоши (ўнбоши), қоровул, **маҳрам** ва навкар вазифалари турган.

Баёнийнинг тасвирлашича, Хива қўшинининг сафари вақтида тартиб қуйидагича бўлган:

«1265 (1848-1849) йили Муҳаммад Амин хон меҳтарга навкарларнинг рўйхатини тузиб, уларга пул бериш тўғрисида фармон қилди. Беклар, тўралар ва саркадаларга ҳам пул беришни **амр** қилди. Хон сафарга жўнаганида, қўшин олдида бешта олий давлат туғини, чунончи:

1. Паҳлавон ота,

2. Элтузар хон,

3. Муҳаммад Раҳим хон ва ҳоказолар туғини кўтариб бордилар.

Сўнгра 25 та бошқа туғни, чунончи:

1. Қўнгиротликлар туғини Қутлимурад бий саркардаллигида 600 та қўнгиротлик навкарлар.

2. Қорақалпоқлар туғини Тўра оталиқ ва Солиқ оталиқ деган саркардалар бошлиқ 2 минг навкар.

3. Ёмудлар туғини Раҳматулла ясавулбоши саркардалигида 2 минг отлиқ.

4. Йимралилар туғини Худоёр саркардалигида минг отлиқ.

5. Човдирлар туғини Муҳаммад Мурод бий саркардалигида минг отлиқ.

6. Гўкланлар туғини Худоёр саркардалигида минг отлиқ.

7. Сиқирлар туғини Эрнийез маҳрам саркардалигида 6 минг отлиқ.

8. Қорачўқа туғини Муҳаммад ясавулбоши саркардалигида 700 отлиқ.

9. Ғазо қўнгирот туғини Оллош бердининг ўгли Давлатёр бек саркардалигида 700 отлиқ.

10. Туячи туғини Оллош бийнинг ўгли Оллоёр бек саркардалигида 650 навкар.

11. Ота туғини Оллоҳқули бек Жамшиди саркардалигида 450 навкар.

12. Жамшиди туғини Мир Аҳмадхон саркардалигида 2 минг отлиқ.

13. Қибчоқлар туғини Хўжа Ниёз бий саркардалигида 300 отлиқ.

14. Мангитлар туғини Бекман бий саркардалигида 300 отлиқ.

15. Қародошликлар туғини Шомурод иноқ саркардалигида 400 навкар ва ҳокозо кўтариб борди⁹².

Хива хонлигида ҳарбий истеҳкомлар-қалъалар алоҳида мақомга эга бўлган. Кўпинча қалъалар муайян бир мулкнинг ҳокими ўтирадиган жой бўлган. Қалъалар маъмурий-мудофаавий вазифани бажарган. Анбар Маноқ, Гурлан, Ғазовод, Илонли, Қибчоқ, Қилич Ниёзбий, Қўнгирот, Урганч, Қиёт, Мангит, Янги Урганч, Питнак, Раҳмонберди бий, Тошҳовуз, Ҳазорасп, Хонқа, Хўжайли, Чимбой, Шаббоз, Шовот, Шўрахон шундай қалъалардан эди. уларда доим 2 мингга яқин хонадон яшар эди. Қалъанинг ўзи кутвол қўлида эди.

Шаҳарни ҳокимнинг ноиби, юзбоши ва катхудо идора қиларди. Қишлоқларда барча ишлар мироб ва имомлар қўлида бўлиб, вилоятларнинг ҳокимлари тўла ҳуқуқли ҳукмдорлик ҳуқуқидан фойдаланардилар. Аммо жинойтчиларнинг ҳаёт мамоти тўғрисида бир ҳукм чиқаришга ҳақлари йўқ, бу тўғрида хоннинг ҳукму қарори лозим бўлган.

Хивада полиция, қамоқхоналар, шунингдек хонни қўриқлаш ишлари ясовулбоши қўлида эди. Махфий фармонлари ҳам унинг қўлида турар эди. У кўчманчилардан тузилган аскарый қисмларга қўмондонлик қиларди. Хон бу аскарлардан ўзаро урушларни ва талончиликларни бостириш учун фойдаланар эди⁹³.

⁹² Баёний. Шажараи Хоразмшохий, 334-варақ.

⁹³ Баёний. Шажараи Хоразмшохий, 334-варақ; Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. // Труды Института востоковедения АН СССР. Т. V. М.: Л, 1938. 700-бет: 11, 193, 398, 413 ва бошқалар; Йўлдошев М. Й. Кўрсатилган асар.

Юзбошилар рўйхатида сарҳангларни учратамиз. Булар қалъа атрофида мудофаа учун отларнинг йўлини тўсиш учун қатор қилиб қозиқлар қоқиларди⁹⁴.

Саройда дарвоза олдида турадиган қоровуллар ва махсус дарвозабонлар (булар 7 тилладан 10 тиллагача олар эдилар) дан хонни қўриқлайдиган тунқатор ёки тунотарлар, бўлар эди.

Навкарлар солиқлардан ва турли мажбуриятлардан озод қилинганликлари учун катта ер эгаларини қаттиқ ҳимоя қиладирлар, ўзлари ҳам иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан катта ер эгаларига тортар эдилар.

Хива қўшинида деҳқонлардан олинган навкарлардан ташқари туркманлар, қорақапоқлар ва бошқа кўчманчи халқ аскарлари ҳам бор эди. бу халқлар хонга маълум миқдорда аскар беришга мажбур эдилар.

Саройда доручи, яроқчилар, пичоқчи, қоровул, соқчи, тунқатор, сарҳанг (даста бошлиги) ҳам ҳарбий касб ва унвонлардан ҳисобланар эди.

Ш. ДИНИЙ ВА ҚОЗИХОНА УНВОНЛАРИ

Мулло, домумло, мударрис, охун, аълам, муфтий, қози, қози калон, қози аскар (қозийи урду), қози ул-қузот, муфтий аскар, аскар, раис, шайх ул-ислом каби унвонлар Хива хонлигида амал қилган.

Хива хонлигида баъзи бир муҳим давлат ишларини **мачитлар** бажарарди. Давлат катта заминдорларники бўлгани учун давлат ишларининг мачитлари қўлида бўлиши мумкин бўлган бир ҳодиса эди, чунки бу катта ер эгалари орасида дунёвий ва руҳоний табақалар бор эди.

XX аср бошларида Хива шаҳрида 55 та масжид бўлган. 5 мингга яқин хонадон шу масжидлар орқали диний мажбуриятларини олиб борган. XIX аср охирида эса, Хивада 65 та масжид борлиги Хива хонлари архивидаги 53-рақамли дафтарда қайд этилган.

Хонликда **шайх ул-ислом** энг юқори мартабали руҳоний киши эди. У диний маросимларнинг аниқ бажарилиши устидан назорат қиларди⁹⁵.

⁹⁴ Балтаев А. Кўрсатилган асар. 85 varaқ.

⁹⁵ Русия ФА Шарқшунослик институти, ф. 33, п. 2, 76-varaқ.

Шайх ул-ислом хоннинг ўнг томонига ўтириш ҳуқуқига эга эди. Мударрислар, қозилар ва ҳоказолар хоннинг сўл томонида ўтирардилар.

Дин масалаларида хоннинг ўнг қўли ҳисобланган шайх ул-ислом руҳоний табақаларнинг қозилик ва ободончилик соҳасидаги фаолиятига бошчилик қиларди. Хива ҳокимларининг ободончилик соҳасидаги фаолияти масжид-мадраса қуришдангина иборат эди (рисоланинг Хивада қурилган мадрасалар рўйхатга қўйилган).

Қози ул-қузот (қози калон) мусулмон ҳуқуқи ва қонунларни бажарилишини шариат асосида назорат қиларди. Қози калоннинг пойтахтда ўзининг девони ва маҳкамаси бўларди. Вилоят марказларида ҳам вилоят қозиси бўлган. Дор ул-қазо уларнинг маҳкамаларининг номи эди. Лашкардаги қоида-қонунлар устидан **қозии аскар** (аскария қозиси) назорат қилиб, шаръий масалаларни ҳал қилиб турган. **Муфтии аскар** ҳам лашкарда хизмат қиларди.

Қози калонлардан сўнг муфтилар, аъламлар ва мударрислар келади. Маош олганлар рўйхатида буларнинг номлари йўқ. Бироқ улар хоннинг ёнида ўтириш ҳуқуқига эга эдилар.

Аълам-муфтилар бошлиғи ҳисобланарди. Унинг вазифаси фатволарда келтириладиган шариат ривоятларини текширишдан иборатдир. Айрим ривоятларнинг асл нусхасига мослигини аниқлагач, аълам муҳрини босарди.

1256 (1840-1841) йили Отажон аълам Россияга элчи бўлиб борган⁹⁶. Аълам хоннинг ўнг томонида учинчи ўринда ўтирган⁹⁷.

Муфтилар-қозиларнинг ҳуқуқшунослари ҳисобланганлар. Улар иш кўрганда иштирок қилишлари, ҳукмнома тузишлари ва ривоятнинг тўғрилигини тасдиқлаш учун ҳужжатларга муҳрларини босишлари лозим эди. Хивада бош муфти 7 та эди⁹⁸. Барча муфтиларнинг хон ёнида ўринлари бор эди. Муфти хоннинг ўнг томонида, тўртинчи ўринда ўтирарди. Иккинчи муфти эса бешинчи ўринда, хоннинг ўнг томонида ўтирарди. Мударрислар ҳам ўнг томонда ўтирардилар⁹⁹.

Раислар (ар.)-шариат тартиб-қоидалари, диний маросимлар-рўза, беш вақт номоз, таҳорат, хайри-эҳсон ишларининг аниқ

⁹⁶ Баёний. Шажараи Хоразмшохий, 330-варақ.

⁹⁷ Русия ФА Шарқшунослик институти, ф. 33, п. 2, 76-варақ

⁹⁸ Ўша жойда, 75-варақ. Йўлдошев М. Й. Кўрсатилган асар, 277-бет.

⁹⁹ Баёний. Шажараи Хоразмшохий, 557-варақ.

бажарилиши устидан назорат қилардилар. Ота-оналар болаларини ўз вақтида мактабга юборишини савдоғарлар харидорларни алдамасликлари учун тарозуларни текшириб туради, шаҳарни тозалиги ва хавфсизлигини кузатиб турганлар. Ҳар бир шаҳар ва катта қишлоқнинг ўз раиси бўлиб, қози калон тақдимиға мувофиқ хон томонидан тайинланган¹⁰⁰.

Архивда кўрсатилишича, раис эшон 1265-1275 (1848-1859) йиллари ҳар йили ўттиз тилладан маош олган¹⁰¹.

Мударрис ва охунлар ўзлари таълим берган мадрасанинг вақфидан маош олиб турганлар, мадраса уларга ҳужра ҳам берган¹⁰².

1910 йили Муҳаммад Раҳим II мерос бўлиб келаётган кўп унвон ва мансабларни қонун билан бекор қилди. Лекин кўп унвонларнинг эгалари хазинадан олаётган маош ва баъзи имтиёзларидан маҳрум бўлсалар ҳам унвонларини фахрий унвон тариқасида сақлаганлар¹⁰³.

Хива тарихига оид манбалар, архив материаллари ва илмий адабиётларда қуйидаги амаллар, унвон ва мансабларнинг номи учрайди:

Амир ул-умаро, аравачи, арбоб, аълам, бухри, бухчабардор, вазир, вакил, бек, беклар беги, бий, божбон, ботирбоши, богбон, дарвозабон, дастурхончи, даҳбоши, девон, девонбеги, дорға, доручи, доруга, жаллод, жаллодбоши, жарчи, жирчи, заргар, имом, имоми жилав, иноқ, йилқибон, калонтар, карвонбоши, карнайчи, кадхудо, китобдор, китоббардор, кулол, кутвол, кучанчи, кўмирчи, лойкаш, маҳрам, маҳрамбоши, маҳрам даҳбоши, маҳсидўз, мерган, меҳтар, милтиқсоз, мингбоши, мироб, мирохур, мирохўр, муаззин, мударрис, мутавалли, муфти, муфти аскар, мушриф, муқаррир, муҳтасиб, навкар, нақиб, нақиб хўжа, ноиб, нонвой, оталиқ, от чопар, офтобачи (қумғончи), охун, ошпаз, ошмеҳтар, оқо-оғо, оқсоқол, панжохбоши, панжсадбоши, парвоначи, пояки, раис, раиси калон, рўмолчи, сайис, сандиқчи, сарбоз, сарбон, саррож, сарҳанг, селобчи, сипоҳий, соатсоз, созанда, сувчи, соқчи, сурнайчи, сўфи, темирчи, тикувчи, тирноқчи, товоқчи, тошчи, тунқатор, туғчи, туғчи

¹⁰⁰ Русия ФА Шарқшунослик институти, ф. 33, п. 2, 76-варақ.

¹⁰¹ Русия ФА Шарқшунослик институти, ф. 33, п. 2, 76-варақ.

¹⁰² Хива хонлари архиви. 89-дафтар, 60,61,62,63,64-варақлар.

¹⁰³ Русия ФА Шарқшунослик институти, ф. 33, п. 2, 76-варақ.

боши, тўпчи, тўра, тўшакчи, удайчи, фаррош, фаррош юзбоши, хазиначи, халифа, ходимчи, хон, хоннинг пойафзалчиси, хўжа-саро, читгар, чодири, чўпон, шайх ул-ислом, шамчи, шамхолчи, шарбатдор, шарбатчи, шаҳзода, шиғовул, шоликор, шотир, элликбоши, эшикоқоси, юзбоши, йўнувчи, ўнбоши, ўтар (сарта-рош), қайиқчи, қаландар, қизиқчи, қиличкор, қози, қози аскар, қози калон, қози ул-қузот, қози урду, қоравул, қоравул беги, қуш-беги, қўшбеги, ҳоким.

Қўнгирот ҳукмдорлари даврида бўлган амалдор ва майсабдор шахслар (персонография).

Қўнгирот сулоласининг ҳукмдорлари:

Элтузар (1804-1806),
Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825),
Оллоқулихон (1825-1842),
Раҳимқулихон (1842-1845),
Муҳаммад Аминхон (1845-1855),
Саййид Муҳаммадхон (1856-1864),
Муҳаммад Раҳимхон II (1864-1910),
Асфандиёрхон (1910-1918),
Саййид Абдуллахон (1918-1920; амалда Жўнаидхон).

Вилоят ҳокимлари:

1. Ҳазорасп-ҳоким Исмоилхўжа (Исломжоннинг акаси).
2. Остона-ҳоким Шайхулислом.
3. Урганч-ҳоким Оллоҳберган бий.
4. Кот-ҳоким Абдулла иноқ.
5. Тошқовуз-ҳоким Жуманиёз маҳрам.
6. Қўшқўприк-ҳоким катовул.
7. Оқ Дарбанд-ҳоким Ниёз маҳрам.
8. Гурлан-ҳоким Муҳаммад Шарифбой.
9. Кўк Қаҳқа-ҳоким.
10. Қўнгирот-ҳоким Қутлимурадбой.
11. Кўҳна Урганч-ҳоким Нур.
15. Хонқа-ҳоким Муҳаммад хўжа Ҳожибой
16. Маноқ-ҳоким Нуржон Баҳодир.

17. Ғози обод-ҳоким Юзбоши.
18. Шайх-ҳоким Юзбоши.
19. Манғит-ҳоким Муҳаммад Ниёзбой.
20. Хўжайли-ҳоким Ёрмуҳаммад бой (Азизбий хўжа)
21. Чуманай-ҳоким Абдул Раҳим бой.
22. Тўрчи-ҳоким
23. Оқтепа-ҳоким
24. Қороғон-ҳоким
25. Хитой-ҳоким.

Иноқлар:

(1840 йилдан-1873 йилгача)

Қутлимурад иноқ Аваз иноқ ўғли
 Ўразали иноқ
 Абдулла иноқ Муҳаммад Ниёз иноқ ўғли
 Қиёт Қилич иноқ
 Найман Ўразали иноқ
 Қутлимурад иноқ Қилич иноқ ўғли
 Муҳаммад Амин иноқ
 Аваз иноқ
 Найман Муҳаммад Ризо оталиқ иноқ
 Муҳаммаджон иноқ
 Муҳаммад Сафо оталиқ иноқ
 Қилич бий иноқ
 Муҳаммад Назар бий иноқ
 Қипчоқ Қутлуқ Муҳаммад иноқ
 Мангит Бобо бек иноқ
 Эрназар иноқ
 Аннамурад иноқ
 Худоёр иноқ
 Бобо иноқ
 Раҳмонқулихон иноқ Муҳаммад Раҳимхоннинг ўғли
 Юсуф иноқ
 Шомурад иноқ
 Муҳаммад Амин иноқ Оллоқулихон хон ўғли
 Қутлуқ Муҳаммад иноқ Убайдулла иноқ ўғли
 Убайдулла иноқ Қутлимурад хон ўғли
 Қипчоқ Муҳаммад Яъқуб иноқ
 Қутлуқ Муҳаммад иноқ ўғли

Муҳаммад Назар иноқ
Ёқуб иноқ қипчоқ
Муҳаммад Раҳим иноқ найман
Хўжа Ниёз иноқ манғит
Элтузар иноқ

Бош оталиқлар:

Тўра оталиқ вали оталиқнинг ўғли
Каримберди оталиқ
Қўшқўпир Ниёзбек оталиқ
Ниёз оталиқ
Худоёрназар оталиқ
Уйғур Каримберди оталиқ
Шониез оталиқ
Қунғирот Боймирза оталиқ Халифабегим оталиқнинг ўғли
Муҳаммад ризо оталиқ Муҳаммад Назарбекнинг ўғли
Қўчоқ иноқ ўғли
Муҳаммад Мурод оталиқ
Қарагай оталиқ Бердиш оталиқнинг ўғли
Берди оталиқ
Қаландар оталиқ
Бой Мирза оталиқ
Ҳасан Мурод оталиқ
Хон Нафас оталиқ
Найман Бобобек оталиқ
Ризаматулла оталиқ
Тўра Мурод оталиқ
Мангит Оллоберди оталиқ
Муҳаммадёр оталиқ манғит Оллоберди оталиқнинг ўғли
Паҳлавон Назар оталиқ
Оллоберди оталиқ Паҳлавон Назар оталиқнинг ўғли
Юсуф оталиқ
Одинабой оталиқ
Солиҳ оталиқ
Ҳаким оталиқ
Уйғур Муҳаммад Мурод оталиқ
Худойберган Шоговул оталиқ

Бийлар:

Хўжа Мурод бий Тўра Сўфининг оғаси
Қипчоқ Яхшилик бий
Қангли Ўроз бий
Муҳаммад бий
Суюн бий
Олло Назар бий
Сайид Назар бий
Ҳасан бий
Худойберди бий
Ҳаким бий
Вайис бой бий
Дўсим бий
Муҳаммад Фозил бий
Арол Ниёз бий
Ой Дўст бий
Аллаш бий
Сайид бий
Аваз бий
Бекман бий Дўсим бийнинг ўғли
Раҳмонберди бий
Сайид Назар бий
Худоёр бий
Муҳаммад Ниёз бий
Худоёберган бий Бекман бийнинг ўғли
Раҳмонберди бий Оллоберди Тўранинг ўғли
Қутлимурад бий
Паҳлавон бий
Бобо бий
Султон Маҳмуд Тўра бий Оллоқулихоннинг ўғли
Ербек бий Сайид Назар бийнинг ўғли
Қиёт Муҳаммад Раҳим бий
Тожи Мурод бий
Муҳаммадёр бий
Муҳаммад Карим бий
Муҳаммад Раҳим бий
Аваз Мурод бий
Бобо бий
Қиёт Муртазо бий

Меҳтарлар:

Юсуф меҳтар 1218-1255 (1803-1839) йиллар.

Муҳаммад Ёқуббой меҳтар Юсуф меҳтарнинг ўғли 1255-1273 (1839-1840-1865-1866) йиллар.

Муҳаммад Раҳимбой, Муҳаммад Назарнинг ўғли 1273-1282 (1856-1857-1865-1866) йиллар.

Бобмингбоши меҳтар 1282-1284 (1865-1866-1867-1868) йиллар.

Муҳаммад Раҳим меҳтар 1284 (1867-1868) йил.

Бобомингбоши меҳтар 1285 (1868-1869) йил.

Қўшбегилар:

Паҳлавон қўшбеги Ҳасан қўшбеги ўғли. У 1221(1806-1807) йилда. Бухоро билан бўлган урушда асир тушган.

Отамурод қўшбеги, Муҳаммад Ризо қўшбегининг ўғли 1252-1263 (1837-1847) йиллар.

Абдуллабек Қўшбеги Отамурод қўшбегининг укаси 1263-1269 (1847-1853) йиллар.

Муҳаммад Карим қўшбеги 1269-1271 (1853-1855) йиллар.

Бобобек қўшбеги 1271-1273 (1855-1857, аслида Ҳазораспик) йиллар.

Ҳасанбек қўшбеги 1271-1273 (аслида Ҳазораспик) 1855-1857 йиллар.

Муҳаммад Юсуфбек қўшбеги, Ҳасанмурод қўшбегининг ўғли 1283-1284 (1867-1868) йиллар.

Худоёрбек Муҳаммад Назарбек қўшбеги 1284-1288 (1868-1872) йиллар, Муҳаммад Назар қўшбегининг ўғли 1288 (1872) йил.

Девонбегилар:

Ёрмуҳаммад девонбеги 1224 (1810) йил.

Эрнийез маҳрам девонбеги

Бекжонбек девонбеги 1262 (1845-1846) йили девонбеги қилиб тайинланган.

Бекнийез девонбеги 1265 (1848-1849) йили тайинланган. 1271 (1854-1855) йили Абдуллахон томонидан ўлдирган.

Абдулла Жафъар девонбеги 1271 (1854-1855) йили ўлдирган.

Муҳаммад Мурод қалмоқ девонбеги 1272-1273 (1855-1857)
йил. Худойназар маҳрам девонбеги 1273 (1856-1857) йил.
Файзулла маҳрам, Отаниёз маҳрам, Олмош девонбеги.
Худойназар маҳрам девонбеги 1282 (1865-1866) йили.

Мироблар:
(1840-1873 йиллар).

Шер Муҳаммад мироб
Султон мироб Нуриллабекнинг ўғли
Қора Баҳодир мироб Худойқули иноқнинг ўғли
Болта мироб
Бекали мироб
Эшмурод мироб
Тогой мурод
Муҳаммад Ризо мироб Манғит
Муҳаммад Карим мироб
Қиёт Аваз Мурод мироб
Қиёт Қора Баҳодир мироб
Аваз Мурод миробнинг ўғли
Мусо мироб Нукуз
Баҳодир мироб Қиёт
Султон мироб Қўнғирот
Шерали мироб

Шайх ул-исломлар:

Қутбиддинхўжа Бобо девон шайх ул-исломнинг ўғли
Авазхўжа шайх ул-ислом
Исломхўжа шайх ул-ислом
Фозилхўжа шайх ул-ислом¹⁰⁴
Муҳаммад Латиф шайх ул-ислом
Муҳаммад Панохўжа шайх ул-ислом

¹⁰⁴ Фозилхўжа шайхулислом Россияга элчи бўлиб борган. Баёний, Хоразм тарихи, 393 бет.
Қар.: Йўлдошев М.А. Кўрсатилган асар, 273 бет.

*ХІХ асрла Хива хонлигида машхур мадрасалар
қуйидагилар эди ¹⁰⁵:*

- Мадрасаи Арабхон -1616 йилда бино этилган.
Мадрасаи Шерғози хон-1719 йилда бино этилган.
Мадрасаи Хўжамберди-1688 йилда бино этилган.
Мадрасаи Қози Фозилбек-1799 йилда бино этилган.
Мадрасаи Муҳаммад Амин иноқ-1765 йилда бино этилган.
Мадрасаи Арабхон-1810 йилда бино этилган.
Мадрасаи Полвон ота-1810 йилда бино этилган.
Мадрасаи Оллоқули хон-1835 йилда бино этилган.
Мадрасаи Раҳимқули хон-1843 йилда бино этилган.
Мадрасаи Раҳмонберди бой-1843 йилда бино этилган.
Мадрасаи Қутлимурод иноқ-1809 йилда бино этилган.
Мадрасаи Муҳаммад Аминхон-1851 йилда бино этилган.
Мадрасаи Гадей Ниёзбой-1840 йилда бино этилган.
Мадрасаи Хўжаш маҳрам-1839 йилда бино этилган.
Мадрасаи Қўҳна иморат-1836 йилда бино этилган.
Мадрасаи Ёқуб меҳтар-1839 йилда бино этилган.
Мадрасаи Отажон бой-1871 йилда бино этилган.
Мадрасаи Тош-1859 йилда бино этилган.
Мадрасаи Тўра-1841 йилда бино этилган.
Мадрасаи Абдулла хон-1854 йилда бино этилган.
Мадрасаи Муҳаммад Раҳим хон-1871 йилда бино этилган.
Мадрасаи Амур тўра-1870 йилда бино этилган.
Мадрасаи Муҳаммад Ниёз девонбеги-1871 йилда бино этил-
ган.
Мадрасаи Мирза тожик-1842 йилда бино этилган.
Мадрасаи Муҳаммадмурод девонбеги-1871 йилда бино этил-
ган.
Мадрасаи Тўра Мурод тўра-1871 йилда бино этилган.

Қози калонлар:

Қози Исмоил эшон
Қози Вайс эшон

¹⁰⁵ Болтаев А. Кўрсатилган асар, 85 varaқ.

Қози Гадои хўжа эшон
Абдусамад қози калон
Хўжа Муҳаммад Содиқ қози калон
Қози Муҳаммад Карим
Раҳмонберди қози аскар
Қози Юсуф эшон
Қози аскар Абдуллахўжа
Эшниеъ қози калон
Муҳаммад Қосим маҳсум қози калон

Раислар:
(1873 йилгача)

Абдулла хол Назар раис
Муҳаммад Солиҳ раис
Муҳаммад Расул раис

Ясовулбошилар:
(XIX аср)

Қурбон Ниёз ясовулбоши
Абдуллабой ясовулбоши Қурбонниёз ясовулбошининг ўғли
Муҳаммад Ниёз ясовулбоши
Раҳматулла ясовулбоши Муҳаммадниёз ясовулбошининг
ўғли

Ниёз Муҳаммад ясовулбоши
Маҳмуд ясовулбоши

Юқоридаги мисоллардан маълум бўладики, Хива хонлиги-
да ҳам катта сарой, ҳарбий ва диний маҳкама маъмурияти
бўлган. Марказий Осиё давлатлари тарихида алоҳида ўрин эгал-
лаган Хива хонлиги ўтмишини ҳар томонлама ўрганиш, жумла-
дан амал ва унвонларни тадқиқ этиш, уларнинг ижтимоий, иқти-
содий ва сиёсий статусларини аниқлаш давом этмоқда.

ХУЛОСА

Ҳар бир давлатнинг бошқарув тизимида амалдор шахсларнинг ўрни каттадир. Туркистон хонликларида ҳам олий ҳукмдор ўз ҳокимиятини махсус амалдорлар ва хизматчилари орқали амалга оширган. Асрлар давомида шарқона давлатчилик тизими муайян бир тартибга кирган эди. Ўтмишда қайси бир давлатнинг марказлаштирилган ҳокимияти мустаҳкам бўлса, у давлат ривожланган. Мазкур рисолада биз бир қатор амаллар, унвон ва мансаблар ҳамда улар эгаларининг вазифаларини Қўқон, Бухоро ва Хива мамлакатлари мисолида жорий этилиб, амал қилинишини кўрдик. Албатта тадқиқотимиз доирасидан четда қолиб кетган мавзу ва масалалар кўп. Ўзбек давлатчилиқ тарихининг долзарб бўлиб қолишини назарга олсак, ушбу рисола бошланган ишларининг давомидир. Келгусида давлатчилик тарихининг асосий мавзуларидан саналган давлат рамзлари ва уларнинг ҳуқуқий асосларини қадимдан ҳозирги давргача ўрганилиши жуда зарурдир.

Давлат бошқаруви билан боғлиқ муаммолардан яна бири бу жамиятдаги табақалар ва турли ижтимоий гуруҳларни ўрганилишидир. Бунда ўтмишимизда ва ҳозирги кунларда аристократия мавқеини тадқиқ этилиши долзарб бўлмоқда. Мазкур мавзуларни ёритилишда генеалогия насабшунослик фани, этнология, геральдика, васиқашунослик (дипломатика) ва бошқа махсус тарих фанлари ёрдам беришлари аниқ. Араб ва форс тиллирида ёзилган тарихий, бадеий ва илмий асарларда ҳам биз аристократия ва жамиятнинг турли табақа ва гуруҳлари, уларнинг мавқеъ ва мақомлари ҳақида бой маълумотларни топишимиз мумк. Юқорида тилга олинган табақаларнинг авлодлари ва намояндалари қўлларида сақлканаётган юзлаб шажара ва насабномалар, иноятномалар қимматбаҳо манбаъ сифатида изланиш доирасига тортилиши мумкин. Мазкур мавзу доирасига кирадиган мустабид даври аристократия ва партократия ҳақидаги илмий ишлар ҳам давр тақозоси билан ёритилиш лозим.

Келажақда Ўзбекистон ҳудудларида шаклланган давлатларнинг тарихини, уларда жорий этилган бошқарув тизимини, амаллар, унвон ва мансабларни ўрганилиши, давлат хизматчиларининг жамиятдаги ўринларини ўрганиш ҳам жуда муҳимдир.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Қўқон хонлигидаги	6
I. Ҳарбий ва ҳарбий-маъмурий	10
II. Сарой унвон ва мансаблари	14
III. Диний мансаб ва унвонлар	19
IV. Қозихонадаги унвон ва амаллар	19
Бухоро давлатининг бошқарув тизими (манғитлар даври)	21
Манғитлар ҳукмронлиги даврида бўлган мансабдор ва амалдорлар.	37
Хива хонлигида унвон, мансаблар ва уларни эгаларининг вазифалари.	48
I. Саройдаги унвон ва мансаблар	50
II. Ҳарбий унвон ва мансаблар	58
III. Диний ва қозихона унвонлари	60
Хулоса	71

Адабий-бадиий нашр

Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан
(XIX аср-XX асрнинг бошлари)

ШОДМОН ВОҲИДОВ, РАҲБАР HOЛИҚОВА

Муҳаррир Абдували ҚУТБИДДИНОВ
Тех.муҳаррир Елена ДЕМЧЕНКО
Компьютерда саҳифаловчи Ростислав ЕСАУЛЕНКО

ИБ № 41104

Босишга 18.052005й.да рухсат этилди. Бичими 84x108 1/32.
Босма тобоғи 2,25. Шартли босма тобоғи 2,94. Адади 300 нусха.
Баҳоси келишилган нархда. Буюртма № 186.

«Янги аср авлоди» нашриёт-матбаа марказида тайёрланди.

«Ёшлар матбуоти» босмахонасида босилди.

700113. Тошкент, Чилонзор-8, Қатортол кўчаси, 60.

